
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XX (2023), №1
s. 25-57
doi: 10.36121/wpawlikowska.20.2023.1.025

Wioletta Pawlikowska
ORCID 0000-0002-7966-9107
(Polska Akademia Nauk)

„Politycy” czy zelanci? Biskupi litewscy a konfederacja warszawska (1573–1615)*

Streszczenie: Akt konfederacji generalnej warszawskiej z 1573 r. od dawna uważany jest za pomnik staropolskiej „tolerancji”. W artykule podjęta została próba weryfikacji hipotezy, że biskupi Wielkiego Księstwa Litewskiego byli bardziej skłonni zaakceptować konfederację warszawską aniżeli biskupi koronni. W styczniu 1588 r. Benedykt Woyna, przyszły biskup wileński (1600–1615), protestował przeciwko włączeniu konfederacji warszawskiej do III Statutu litewskiego, rzekomo w imieniu duchowieństwa litewskiego. Z przeglądu dziewięciu biskupów-senatorów wynika jednak, że pozornie gorliwej postawy Woyna nie podzielała większość współczesnych mu biskupów. Niektórzy z nich byli „politykami”, jeden był niewątpliwym protestantem, a dwóch kolejnych podejrzewano o sympatię dla reformacji.

Słowa kluczowe: biskupi, konfederacja warszawska, Wielkie Księstwo Litewskie, tolerancja, reformacja, kontrreformacja

Politiques or Zélés? The Lithuanian Bishops and the Confederation of Warsaw (1573–1615)

Annotation: The 1573 Act of the General Confederation of Warsaw has long been considered a monument of old-Polish ‘tolerance’. Questioning this concept, this chapter uses the concepts of ‘peace’, *politiques*, and *zélés* to test the thesis that the bishops of the Grand Duchy of Lithuania were more disposed to accept the Confederation of Warsaw than those from the Polish Crown. In January 1588 Benedykt Woyna, the future bishop of Vilna (1600–15), protested against the inclusion of the Warsaw Confederation in the Third Lithuanian Statute, allegedly on behalf of the Lithuanian clergy. However, a review of nine bishop-senators reveals that Woyna’s apparently zealous stance was not shared by most of his episcopal contemporaries. Some were *politiques*, one was an undoubted Protestant, and two more were suspected of sympathy for the Reformation.

Keywords: bishops, Confederation of Warsaw, Grand Duchy of Lithuania, tolerance, Reformation, Counter-Reformation

* Artykuł jest przeredagowaną wersją anglojęzycznego tekstu złożonego do druku w tomie *Interregnum. Between hereditary and elective monarchy*, ed. D. von Güttner-Sporzyński, R. T. Tomczak.

Wstęp: konfederacja generalna warszawska (1573)

Zarówno w polityce historycznej, jak i w rodzimej literaturze przedmiotu, od lat powtarza się pogląd, że Rzeczpospolita Obojga Narodów była wielowyznaniowym „państwem bez stosów”, czyli oazą tolerancji religijnej. Klejnotem w koronie staropolskiej tolerancji ma być akt konfederacji generalnej warszawskiej (*Confoederatio generalis Varsoviensis*) z 1573 r., zwanej w skrócie konfederacją warszawską¹. Dokument ten zawiera ogół uchwał podjętych na konwokacji podczas pierwszego bezkrólewia, spośród których interesować mnie będzie jedna, tzw. religijna². Można też spotykać się ze zdaniem, że Wielkie Księstwo Litewskie było jeszcze bardziej różnorodne, a zatem bardziej tolerancyjne, aniżeli Korona Polska³. Nawet zakłada się względnie pozytywny stosunek katolickich biskupów litewskich do konfederacji warszawskiej⁴. Czy słusznie?

Przed niemal pięćdziesięcioma laty Mirosław Korolko w rocznicowej publikacji *Klejnot swobodnego sumienia* skonkludował:

„Na obecnym etapie badań synteza wiedzy o konfederacji warszawskiej [...] wymaga przeprowadzenia wieloletnich poszukiwań źródłowych i specjalistycznych studiów szczegółowych”⁵.

¹ Słynna książka Janusza Tazbira, pod znamienym tytułem *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów polskiej tolerancji XVI–XVII w.*, Warszawa 1967, była wielokrotnie wznawiana i została przełożona na języki angielski, niemiecki i inne. Zob. też: tenże, *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973; tenże, *Tolerancja w Rzeczypospolitej XVI–XVII stulecia*, „Biblioteka Teologii Fundamentalnej”, 2008, t. 3, s. 119–132; *Konfederacja warszawska 1573 roku, wielka karta polskiej tolerancji*, wyd. M. Korolko, J. Tazbir, Warszawa 1980; *Akt konfederacji generalnej warszawskiej z 1573 roku na liście UNESCO „Pamięć Świata”*, Warszawa 2004. Prace Tazbira promieniowały na zagranicznych oraz rodzimych historyków, którzy przyjmowali zań koncepcję religijnej tolerancji. Zob. np. P.W. Knoll, *Religious Toleration in Sixteenth-Century Poland: Political Realities and Social Constraints*, [w:] *Diversity and Dissent. Negotiating Religious Difference in Central Europe, 1500–1800*, ed. H. Louthan, G.B. Cohen, F.A.J. Szabo, Oxford 2011, s. 30–52.

² Postanowienia odnoszące się do tematu religii znajdują się w słynnym punkcie trzecim aktu, o czym niżej. Poruszone zostały także w punktach drugim i czwartym. Drugi wymagał od króla przysięgi, aby zachowywać „pokój pospolity między rozerwanymi i różnymi ludźmi w wierze i w nabożeństwie”. Czwarty zaś zachował wciąż dyskutowane przez historyków posłuszeństwo poddanych panom „tam in spiritibus, quam in saecularibus” i zastrzegł, aby beneficja patronatu królewskiego były dawane tylko rzymskim katolikom będącym obywatelami polskimi, oprócz beneficjów „kościółów greckich”, które „ludziom tejsze greckiej wiary dawane być mają”. *Konfederacja Warszawska 1573 roku*, s. 25–26. H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Stawne Państwo Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008, s. 30.

³ T. Wasilewski, *Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” (dalej: OiRwP), 1974, t. 19, s. 117–128; U. Augustyniak, *Wielokulturowość Wielkiego Księstwa Litewskiego i idea tolerancji a praktyka stosunków międzywyznaniowych w XVI–XVIII w.*, [w:] *Lietuvos Didžiosos Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2009, s. 87–104; M. Kosman, *Tolerancja wyznaniowa na Litwie do XVIII wieku*, OiRwP, 1973, t. 18, s. 95–122; tenże, *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978.

⁴ T. Wasilewski, *Tolerancja religijna...*, s. 118–119. Za nim Urszula Augustyniak stwierdziła: „Natomiaszt w Wielkim Księstwie Litewskim episkopat powszechnie i bez zastrzeżeń zaakceptował postanowienia Konfederacji Warszawskiej” U. Augustyniak, *Dzieje konfliktu między szlachtą a duchowieństwem*, [w:] *Państwo świeckie czy księże? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. U. Augustyniak, Warszawa 2013, s. 40.

⁵ M. Korolko, *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974, s. 19.

Od czasu opublikowania tego studium upłynęło niemal pół wieku. Przez ten okres rzeźzonej syntezy nie udało się opracować, ukazało się jednak kilka opracowań szczegółowych⁶. Stwierdzenie zatem, że stan badań na temat konfederacji 1573 r. i jej recepcji w Rzeczypospolitej Obojga Narodów budzi niedosyt, jest naukowym truizmem.

Może zastanawiać, dlaczego problem konfederacji warszawskiej nie został omówiony w litewskojęzycznej literaturze naukowej. Na temat konfederacji 1573 r. w Wielkim Księstwie Litewskim dysponujemy zaledwie kilkoma polskojęzycznymi tekstami. Chyba najważniejsze artykuły poświęcone temu zagadnieniu opublikowali blisko 50 lat temu Tadeusz Wasilewski oraz Henryk Wisner⁷. A przecie – co warto podkreślić – konfederacja generalna warszawska była pierwszym pounijnym (1569) wspólnym aktem obywateli Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego uchwalonym podczas pierwszego bezkrólewia⁸.

Czy „politycy” cenili „tolerancję”, czy pokój?

Przypuszczam, że znaczna większość czytelników (w tym historyków) postrzega zjawisko tolerancji pozytywnie, choć nie wykluczam, że niektórzy pojmują ją bardziej entuzjastycznie i chcieliby, aby stosowano ją szerzej niż inni⁹. Warto zwrócić uwagę na etymologię tego terminu. *Tolerantia* z języka łacińskiego pochodzi od czasownika *tolero* – „znosić”, „cierpieć”, „wytrzymać”¹⁰. Przykładowo Benjamin Kaplan przyjmuje, że tolerancja znacząca

„pragmatyczne posunięcie, niechętną akceptację nieprzyjemnej rzeczywistości, a nie pozytywną cnotę”¹¹.

⁶ Najliczniej w rocznicowym numerze czasopisma „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” z 1974 r.: S. Salmonowicz, *Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej*, OiRwP, 1974, t. 19, s. 7–30; S. Grzybowski, *Edykty tolerancyjne w Europie zachodniej*, tamże, s. 31–50; S. Gruszecki, *U społecznych podstaw konfederacji warszawskiej*, tamże, s. 51–63; L. Szczucki, *Heterodoksje XVI wieku wobec problemu tolerancji religijnej*, tamże, s. 65–78; M. Korolko, *Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej w latach 1576–1690*, tamże, s. 79–102; Z. Ogonowski, *Filozoficzne aspekty walki ideologicznej o tolerancję w XVII wieku*, tamże, s. 103–116; T. Wasilewski, *Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, tamże, s. 117–128; H. Wisner, *Walka o realizację konfederacji warszawskiej za panowania Zygmunta III Wazy*, tamże, s. 129–149; J. Tazbir, *Polskie i obce opinie o konfederacji warszawskiej*, tamże, s. 151–160; zob. także: S. Salmonowicz, *Konfederacja warszawska 1573*, Warszawa 1985; J. Król-Próba, *Akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej – odkrycia sfragistyczne dzięki interwencji konserwatorskiej*, [w:] *Rola kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 709–721. Aktualność zachowuje tekst J. Siemińskiego, *Drugi akt konfederacji warszawskiej 1573 r. Przyczynek archiwalny do historii ustroju Polski*, Kraków 1930.

⁷ Zob. T. Wasilewski, *Tolerancja religijna...*, s. 117–128; H. Wisner, *Walka o realizację konfederacji warszawskiej...*, s. 129–149. Por. tenże, *Rzeczypospolita Wazów*, t. 3, s. 30–31, 42, 234–236, 270–282, 303, 315.

⁸ F. Roşu, *Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, 1569–1587*, Oxford 2017, s. 141.

⁹ Pozytywny stosunek do tolerancji ma długi rodowód w historiografii. Zob. np. W. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, Warszawa 1902 [reprint: 2012], s. 17, 19, 25.

¹⁰ A. Jougan, *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań 1957, s. 688. Brak hasła „tolerancja” w odpowiednich kompendiach, zob. np. *Słownik staropolski*, t. 9, Wrocław 1982–1987; *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, t. 5, red. M. Kucala, Kraków 2012.

¹¹ B. Kaplan, *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge Mass. 2007, s. 7–9. Podobnie O.P. Grell, *Introduction*, [w:] *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, ed. O.P. Grell, B. Scribner, Cambridge 1996, s. 1–12. N. Nowakowska, *King Sigismund of Poland and Martin Luther: The Reformation before Confessionalization*, Oxford 2018, s. 6–18. Podsumowując literaturę Nowakowska argumentowała, że kompromis między „religią” a „polityką” implikowany

We Francji około 1560 r. czasownik *tolérer* był używany w tym niepożądanym znaczeniu przez zwolenników surowszych środków przeciwko „heretykom”¹². W ostatnim czasie użycie tego terminu w stosunku do wieków XVI i XVII walenie zakwestionował Jakub Koryl, który wykazał, że posługiwanie się tym określeniem dla okresu wczesnonowoczesnego nie ma źródłowego uzasadnienia ani bezpośredniego pojęciowego ekwiwalentu¹³. Na uwagę zasługuje objaśnienie kwestii „tolerancji” przez Edwarda Opalińskiego, który choć dostrzega, że

„w źródłach schyłku XVI i pierwszej połowy XVII w. wyrażenie tolerancja religijna nie wstępuje”,

to konstatuje, że z instrukcji i z laudów sejmikowych wynika jednoznacznie

„że pojęcie pokoju religijnego jest bliskie czy wręcz równoznaczne z obecnym pojęciem tolerancji religijnej”¹⁴.

Konfederacja warszawska nie była oświeceniowym lub post-oświeceniowym hasłem, a odzwierciedleniem praktyki życia i odpowiedzią na pilne potrzeby Rzeczypospolitej podczas bezkrólewia po zgonie Zygmunta Augusta. Znamienne, że w akcie konfederacji nie znajdujemy słowa „tolerancja”¹⁵. Jest natomiast przyrzeczenie:

„iż którzy jestechny dissidentes de religione, pokój między sobą zachować, a dla różnej wiary i domiany w Kościołach krwi nie przelewać”¹⁶,

czyli od różnego rodzaju prześladowania wzajemnie się powstrzymać. Terminu „tolerancja” nie odnalazłam również w dziełach jezuita Piotra Skargi (1536–1612), autora licznych kazań oraz polemik religijnych, zagorzałego przeciwnika konfederacji warszawskiej, wieloletniego kaznodziei króla Zygmunta III. Analogicznie we Francji, na co zwrócił uwagę Mario Turchetti, edykt nantejski z 30 kwietnia 1598 r. należałoby – zgodnie z ówczesną terminologią – nazwać „prawem zgody, prawem jedności i pokoju”, nie zaś edyktem tolerancji¹⁷.

przez „tolerancję” nie pasuje do mentalnego świata lat dwudziestych i trzydziestych XVI w., w którym „luteranie” nie byli jeszcze postrzegani przez polskich katolickich monarchów i biskupów za poważne zagrożenie dla jedności chrześcijan i dlatego byli oni rzadko i łagodnie karani. Miało to jednak miejsce przed trwającym w połowie XVI w. procesem definiowania doktryn i ich osadzania w konfesyjnych, rywalizujących ze sobą Kościołach. Autorka przyznaje, że „uwagę przykuwają tolerancyjne porozumienia drugiej połowy XVI wieku”. Tamże, s. 18.

¹² P. Benedict, *Un roi, un loi, deux fois: Parameters for the History of Catholic-Reformed Co-existence in France, 1555–1685*, [w:] *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, ed. O.P. Grell, B. Scribner, Cambridge 1996, s. 65–93 (zob. zwłaszcza s. 67–68).

¹³ J. Koryl, *Intolerable Tolerance. Conceptual Framework of the Early-Modern Inter-Confessional Relations*, [w:] *War and Peace in the Religious Conflicts of the Long Sixteenth Century*, ed. G. Braghì, D. Dainese, Göttingen 2023, s. 93–115.

¹⁴ E. Opaliński, *Sejmiki szlacheckie wobec tolerancji religijnej*, OiRwP, 1989, t. 34, s. 21–40 (zob. zwłaszcza s. 22).

¹⁵ *Konfederacja warszawska 1573 roku...*, s. 26. Por. F. Roşu, *Elective Monarchy...*, s. 141.

¹⁶ *Konfederacja warszawska 1573 roku...*, s. 26.

¹⁷ M. Turchetti, *Alternatywa zgody i tolerancji podczas francuskich wojen religijnych (1562–1598)*, OiRwP,

W akcie konfederacji nie chodziło przeto ani o szeroko pojętą „tolerancję”¹⁸, ani o równouprawnienie¹⁹, lecz – pragmatyczne – o zachowanie pokoju²⁰. Wskazują na to także liczne zapisy w instrukcjach sejmikowych, z których przy wszystkich trudnościach w ich interpretacji wyzierają tendencje oraz nastroje panujące w narodzie politycznym²¹. Znamienną część narodu politycznego stanowili biskupi-senatorowie, czyli członkowie rady królewskiej, zaangażowani w sprawy państwa. Ich zaangażowanie nabierało szczególnego znaczenia w okresie bezkrólewia, kiedy prymas zostawał interrexem²². W każdym razie byli oni zobowiązani do udziału w sejmach, komisjach sejmowych i sejmikach²³.

Tytułem przykładu w instrukcji sejmikowej wileńskiej z 29 grudnia 1594 r. wskazano, iż:

„Nie mniejsza y to iest niebezpieczność w Rzeczypospolitey, a prawie iako szkodliwa iskra, która chociaż bywa mała, wielki iednak pożar za sobą mieć może, że ludzie niepohamowani albo raczey swawolni, naruszaiąc sami umyślnie pokoy pospolity, czynią rozruchy o różności w nabożeństwie, nie tylko słowy przyczynę dając, ale też y do sedeciy y tumultów szkodliwych się biorąc, na zbory chrześcijańskie się rzucając i one biorąc, tak w Koronie Polskiej, iako y tu w Wielkim Księstwie Litewskim y na różnych miejscach w ziemi pruskiej, przeciw konfederacyi, a ku rozerwaniu pokoiu pospolitego: przeto obmyszlawiając pokoy z postronnymi, nie mniey uspokoić domowe rozruchy potrzeba. Mają się tedy ichmość panowie posłowie starać, aby iako namocniey to obwarowano było, żeby pod winami w konfederacyi y w prawie opisanymi y karaniem takie swowoleństwo było hamowane”²⁴.

Tzw. „tolerancję” pojmowano zatem jako wybór tzw. mniejszego zła, czyli znoszenie czegoś, czego otwarcie nikt nie akceptował i nie chciał zaakceptować, jako zjawiska negatywnego. Natomiast celem nadrzędnym – przynajmniej dla „polityków” – było

1989, t. 34, s. 19.

¹⁸ Tak uważają: J. Tazbir, *Katolicycy obrońcy tolerancji*, [w:] tenże, *Arianie i katolicy*, Warszawa 1971, s. 151–171; „Istnienie faktycznej tolerancji w Polsce lat 1572–1648 jest powszechnie wiadome”; U. Augustyniak, *Dzieje konfliktu...*, s. 56–57.

¹⁹ U. Augustyniak, *Dzieje konfliktu...*, s. 39, 51, 56; W. Kriegerseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem*, Warszawa 2010, s. 533–575.

²⁰ F. Rożu, *Elective Monarchy...*, s. 141; P.W. Knoll, *Religious Toleration...*, s. 36–43.

²¹ Zob. też E. Opałiński, *Sejmiki szlacheckie...*, s. 22.

²² G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993, s. 83; J. Dziegielewski, *Biskupi rzymskokatolicki końca XVI-pierwszej połowy XVII w. i ich udział w kształtowaniu stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej*, [w:] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, Małgorzata Żaryn, Warszawa 1994, s. 191–210.

²³ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002, s. 49–50. Zob. też E. Dubas-Urwanowicz, *Senatorowie duchowni wobec koncepcji politycznych Stefana Batorego*, [w:] *Antonio Possevino SJ (1533–1611). Życie i dzieło*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 111–137; W. Sobieski, *Nienawiść wyznaniowa...*, s. 25–27, 42–45. Por. W. Pawlikowska-Butterwick, *Kariery episkopatu Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie od 1544 do 1632 roku w kontekście dochodów z biskupstw (na tle episkopatu koronnego)*, „*Nasza Przyszłość*”, 2021, t. 136, s. 85–126.

²⁴ Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею (dalej: АВАК), т. 8: Акты виленскаго гродскаго суда, Вилна 1875, s. 335–336. Termin „pokój” występuje również w cytowanych niżej instrukcjach sejmikowych.

zachowanie pokoju²⁵. Dopiero pod koniec XVIII w. szybkie postępy pozytywnych konotacji hasła „tolerancja” w Rzeczypospolitej zaniepokoiły zarówno nuncjuszy apostołskich, jak i niektórych biskupów, którzy w dalszym ciągu pojmowali tolerancję religijną jako zło konieczne²⁶.

Stąd tytułowe pytanie niniejszego artykułu, zainspirowane podziałami w ówczesnej Francji, targanej wojnami religijnymi, między tzw. politykami, a tzw. zelantami²⁷. Pytanie ma świadczyć o różnych priorytetach po stronie katolickiej – z jednej strony były to polityczne wartości pokoju, zgody i swobody, a z drugiej gorliwość o jedność i czystość w wierze. Z punktu widzenia katolickich „polityków”, ustępstwa ze strony jedynej prawdziwej wiary byłyby tzw. mniejszym złem, aniżeli rozerwanie pokoju i zgody w ciele politycznym. W monografii poświęconej katolickiej Europie Tadhg Ó hAnnrracháin konstatuje, że konfederacja warszawska była odpowiedzią osieroconej po zgonie Zygmunta Augusta Rzeczypospolitej, na „przykład przemocy religijnej gdzie indziej w Europie, a w szczególności masakry dnia Św. Bartłomieja” we Francji²⁸. Z kolei Janusz Tazbir w kwestii „oziębłych katolików” doszedł do konstatacji, że

„procesy dezintegracji, jakie pociągała za sobą propaganda protestancka w innych krajach, były w Polsce w dużym stopniu hamowane dzięki silnie rozwiniętej tolerancji”,

a odpowiednik francuskiej „partii polityków” pojawił się w Polsce dopiero u schyłku XVI stulecia za sprawą Jana Zamoyskiego i jego sympatyków²⁹. Wojciech Kriegseisen, nie waha się jednak stwierdzić, że konfederacja warszawska została „wynegocjowana przez „polityków”³⁰. Bliższe zbadanie tematu ujawnia jednak także inne czynniki, które miały wpływ na recepcję punktu trzeciego konfederacji warszawskiej w Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

²⁵ J. Koryl, *Intolerable Tolerance*, s. 93–115. Nawet traktaty westfalskie z 1648 r. nie wiązały się – w teorii – z wzajemną akceptacją między Kościołami chrześcijańskimi. Było to pragmatyczne porozumienie mające na celu przywrócenie pokoju do czasu zjednoczenia chrześcijaństwa. Zob. D. Croxton, *Westphalia: The Last Christian Peace*, Basingstoke 2013. O powoli poszerzających się granicach tolerancji *de facto*, zob. J. Whaley, *A Tolerant Society? Religious Toleration in the Holy Roman Empire, 1648–1806*, [w:] *Toleration in Enlightenment Europe*, ed. O.P. Grell, R. Porter, Cambridge 2000, s. 175–195.

²⁶ R. Butterwick, *Discourses of Tolerance and Intolerance at the Four Years' Sejm (1788–1792)*, [w:] *The Polish-Lithuanian Commonwealth. History, Memory, Legacy*, ed. A. Chwalba, K. Zamorski, New York 2021, s. 256–272. O nierównomiernym ograniczaniu „tolerancji” religijnej w Rzeczypospolitej od połowy XVII w. do lat 60. XVIII w. zob. M.G. Müller, *Toleration in Eastern Europe: The Dissident Question in Eighteenth-Century Poland-Lithuania*, [w:] *Toleration in Enlightenment Europe*, ed. O.P. Grell, R. Porter, Cambridge 2000, s. 212–229. O oświeceniowych poglądach na tolerancję, zob. O.P. Grell, R. Porter, *Toleration in Enlightenment Europe*, [w:] tamże, s. 1–22.

²⁷ M. Turchetti, *Alternatywa zgody...*, s. 5–19; D. MacCulloch, *Reformation. Europe's House Divided 1490–1700*, London 2003, s. 337–340, 464–474; C.M.N. Eire, *Reformations. The Early Modern World, 1450–1650*, New Haven–London 2016, s. 533–542.

²⁸ T. Ó hAnnrracháin, *Catholic Europe, 1592–1648. Centre and Peripheries*, Oxford 2015, s. 81.

²⁹ J. Tazbir, *Arianie...*, s. 153–154.

³⁰ W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe...*, s. 533.

Sporządzenie, podpisanie i opieczętowanie konfederacji warszawskiej

O postawach biskupów koronnych wobec konfederacji warszawskiej, zarówno w 1573 r., jak i w następnych dziesięcioleciach wiemy stosunkowo dużo. Warto jednak naszkicować i uporządkować koronne tło dla uwydatnienia postaw biskupów litewskich będących przedmiotem tego artykułu. W skład kolegium redakcyjnego, które pracowało nad przygotowaniem dokumentu weszło ośmiu senatorów i siedmiu posłów ziemskich (pochodzących zarówno z magnaterii jak i z zamożniejszej szlachty), a na jego czele stał biskup kujawski Stanisław Karnkowski. Trzeba również wskazać na tryb przygotowania oraz przyjęcia konfederacji, które noszą znamiona *nomen omen* jezuitizmu. Oficjalnie bowiem komisja rozpoczęła swoje prace dopiero w ostatniej fazie sejmiku konwokacyjnego (6–28 stycznia 1573 r.) – czyli sejmiku zwołanego po nastaniu bezkrólewia, którego zadaniem było ustalenie zasad sejmiku elekcyjnego – w momencie, kiedy posłowie poczęli wyjeżdżać z Warszawy tj. 22 stycznia. Trwały one do 27 stycznia 1573 r.³¹ Trzeciego dnia ostatniego etapu sejmiku, rankiem, Karnkowski ukradkiem opuścił obrady i wyjechał z Warszawy³², w związku z czym skrętnie do prac powołano prymasa i interreksa Jakuba Uchańskiego. Natenczas do komisji liczącej wraz z nim 15 osób dookooptowano biskupów: krakowskiego Franciszka Krasieńskiego, płockiego Piotra Myszkowskiego, poznańskiego Adama Konarskiego, oraz kanonika chełmińskiego Piotra Kostkę. Zatem skład komisji zwiększył się do 19 osób. Katolicy mieli w niej przewagę³³. Chociaż można spotkać się z przypisywaniem autorstwa konfederacji Karnkowskiemu, to bez wątpliwości była ona wspólnym dziełem wszystkich członków komisji, choć zapewne w stopniu nierównym. Ponadto warto nadmienić, że konfederacja warszawska jest wielowątkowym dokumentem. Dla nas istotny jest – o tym wspomniałam wyżej – fragment stanowiący punkt trzeci aktu, czyli tzw. konfederacja religijna, stanowiąca: „iż którzy jestechmy dissidentes de religione...”³⁴. Zatem czyżby jedno z ważniejszych w skutkach postanowień zostało – dla niepoznaki – umieszczony nie na miejscu pierwszym lub ostatnim, lecz pomiędzy innymi mniej ważkimi *in toto* ustaleniami?

Konfederacja została podpisana i opieczętowana 28 stycznia 1573 r. Znamienne jednak, że spośród duchownych biorących udział w pracach redakcyjnych podpis pod aktem złożył jedynie biskup krakowski, podkanclerzy koronny Franciszek Krasieński³⁵. *Post factum* tłumacząc się z tego argumentował, zależnie od interlokutora, wskazując m.in.

„że jeżeli zdarzają się dwie rzeczy złe, należy wybrać zawsze zło mniejsze. Gdy na nas ciąży podwójny obowiązek, jeden biskupa, a drugi senatora, musimy pilnie baczyć, aby wypełniać należycie oba”³⁶.

³¹ S. Salmonowicz, *Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej...*, s. 14.

³² *Akta poselskie...*, s. 361–262.

³³ S. Gruszecki, *U społecznych podstaw...*, s. 51, 56.

³⁴ *Konfederacja warszawska 1573 roku...*, s. 26.

³⁵ W. Budka, *Kto podpisał konfederację warszawską 1573 r.?, „Reformacja w Polsce”, 1921, r. 1, nr 4, s. 314–319; S. Gruszecki, U społecznych podstaw...*, s. 59.

³⁶ „sed tamen sic existimamus, quod nos etiam sapientes homines docuerunt: si duo mala inciderint, minus malum semper esse eligendum. Nam cum nos duplex intelligamus munus, alterum Episcopi, alterum Senatoris sustinere: in utroque tuendo magna nobis est diligentia, magna sollicitudine excubandum”. *Akta poselskie i korespondencje Franciszka Krasieńskiego (1558–1576)*, wyd. W. Krasieński, Kraków 1872, s. 362.

Zdaniem Krzysztofa Warszewickiego, Krasiński sygnował akt konfederacji w obawie o własne dobra położone w Małopolsce, graniczące z majątkami należącymi do różnowerców³⁷. Zabrakło podpisów innych czołowych duchownych na czele z prymasem Uchańskim, częściowo zapewne za sprawą knozań i nocnych najść wysłannika legata papieskiego Giovanniego Francesco Commendone – Antonio Grazianiego³⁸.

Oprócz Krasińskiego, w nieco późniejszym okresie (12 V) konfederację miał również podpisać biskup kamieniecki Dionizy Secygniowski (†1576), który na sejmie elekcyjnym dołączył do zwolenników pokoju religijnego³⁹. Podobną postawę miał także reprezentować jego następca Wawrzyniec Goślicki (ok. 1538–1607), który wcześniej zasłynął jako Laurentius Goslicius, autor znanego w świecie traktatu *De optimo senatore* (1568). Na konwokacji w 1587 r. również on poparł konfederację⁴⁰. Przeto *ipso facto* zgodnie z postanowieniami synodu piotrkowskiego z 1577 r. popaść miał w ekskomunikę. Inna rzecz, że ówczesny prymas Stanisław Karnkowski zaniechał jej ogłoszenia⁴¹.

W późniejszych latach postawa hierarchów koronnych wobec konfederacji była coraz twardsza, częściowo za sprawą Piotra Skargi, rektora Akademii Wileńskiej (w latach 1579–1584)⁴². Również Goślicki miał zmienić swój pogląd na jej temat, choć nie zaprzeczał, że złożył pod nią swój podpis⁴³. Niemniej, wspomniany jezuita, uznał podpis jednego biskupa za niereprezentatywny:

„Gdyż z duchownych jeden tylko zawiedziony i ustraszony podpisał. Jednego oszukanie wszystkiego stanu nie ciągnie ani wiąże. Jeden głos, żaden głos – jako jedna piszczałka między wielą trąb wojennych. Przeto pisać się nie miało „My, rady duchowne”, ale „ja sam duchowny jeden”⁴⁴.

W tej kwestii spotkać można również opinię, że Krasiński został upoważniony przez innych do podpisania konfederacji, lecz z czasem mieli oni cofnąć swe poparcie⁴⁵. Hipoteza acz prawdopodobna, to jednak niepotwierdzana źródłowo. Wspomnieć trzeba, że głos Skargi pobrzmiwał na tyle donośnie, że w 1606 r. pod jego wpływem biskupi sprzeciwili się przepisom recypującym konfederację⁴⁶. Z całości wyziera zatem chwiejna postawa episkopatu koronnego.

³⁷ K. Warszewicki, *Opuscula inedita*, Warszawa 1883, s. 35–36; S. Gruszecki, *U społecznych podstaw...*, s. 60.

³⁸ A. Graziani, *La vie du cardinal Jean François Commendon, où l'on voit ses voyages, ambassades, legations et negotiations, dans les plus considerables cours des empereurs, rois, princes et republicques de l'Europe, par M. Fléchier, évêque de Nisme, de l'Academie Française*, Paris 1695, s. 328, 348, 402–403.

³⁹ I. Kaniewska, *Secygniowski Dionizy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. 36, Warszawa–Kra-ków 1995–1996, s. 121–122; T. Gostyński, *Franciszek Krasiński. Polityk złotego wieku*, Warszawa 1938, s. 112.

⁴⁰ M. Korolko, *Spory i polemiki...*, s. 89.

⁴¹ A. Pawiński, *Synod piotrkowski w roku 1577*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 4: *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersaty, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877, s. I–XXXVII (zob. zwłaszcza s. XXVI–XXIX).

⁴² Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985, s. 186. J. Dziegiele-owski, *Biskupi rzymskokatolicki...*, s. 202.

⁴³ M. Korolko, *Spory i polemiki...*, s. 82, 89.

⁴⁴ Cyt. za: D. Szymczak, *Historia jako narzędzie polemiki w piśmiennictwie Piotra Skargi*, Łódź 2021, s. 142.

⁴⁵ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002, s. 66–67.

⁴⁶ Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego...*, s. 186.

Znamienne jest, że na podstawie broszur w których Skarga krytykował zarówno uchwalenie konfederacji, jak i środowisko różnowierców (*Proces konfoederacye*⁴⁷ i *Proces na konfederacyją z poprawą i odprawą przeciwnika...*⁴⁸, tudzież *Discurs na confoederacię*⁴⁹), wyziera, że polemista swe wnioski wysnuł, nie w oparciu o analizę dokumentu, lecz streszczenie, które dalekie miało być od obiektywizmu i podporządkowane z góry przyjętym teozom⁵⁰. Ataki na Towarzystwo Jezusowe, posądzane o krzewienie absolutyzmu, odpierał on poprzez odwrócenie perspektywy. Wskazywał, że za burzenie utrwalonego porządku w Rzeczypospolitej odpowiedzialni są wrogowie jezuitów. By wzmocnić swoją pozycję i pozyskać sprzymierzeńców Skarga dowodził, że krytyka skierowana w stronę jego zakonu była również ciosem wymierzonym w tych, którzy przyczynili się do sprowadzenia jezuitów do Rzeczypospolitej, czyli biskupów katolickich, będących przecie zarazem senatorami. Z nazwiska wskazał na Stanisława Hozjusza, Waleriana Protasewicza, Andrzeja Noskowskiego, Wojciecha Baranowskiego, Adama Konarskiego, Bernarda Maciejowskiego, Stanisława Karnkowskiego, Hieronima Rozrażewskiego, Piotra Kostkę, Jana Dymitra Solikowskiego, *etc.*⁵¹ Według jezuita „niekarność heretyków” panująca w XVI wieku wiązała się z przyzwoleniem na upadek Rzeczypospolitej⁵².

W podobnym duchu wypowiadał się dyplomata, sekretarz i biograf kardynała Stanisława Hozjusza ks. Stanisław Reszka (1544–1600), który miał przetłumaczyć na język polski pisma swego pryncypała skierowane przeciw konfederacji⁵³ a także opublikować własne przemyślenia na ten temat⁵⁴. Z tej perspektywy istotne było poselstwo Reszki do Paryża i nowo wybranego króla polskiego Henryka Walezego, by złożyć mu gratulacje w imieniu Hozjusza, o czym wiadomo z listu Reszki do Marcina Kromera z 11 października 1573 r. Przedstawiono weń również stanowisko Hozjusza, dążącego do „ustabilizowania religii katolickiej”. Jego niechęć do zatwierdzenia konfederacji została przyjęta przez elekta „z otwartymi rękami”. Warto przy tym wspomnieć, iż Reszka miał ponoć mocno nalegać, by Walezy

„od tego projektu ani na paznokieć nie odstępował, jeśli pragnie zachować nieskazitelną religię katolicką i szacunek dla siebie”⁵⁵.

Na podstawie późniejszych wydarzeń wiadomo, że nie wszyscy delegaci z Rzeczypospolitej, którzy udali się do Paryża byli tego samego zdania co Hozjusz i jego podwład-

⁴⁷ [P. Skarga], *Proces konfoederacye*, Kraków 1595.

⁴⁸ [P. Skarga], *Proces na konfoederacię, z poprawą y odprawą przeciwnika który się ozwał ganiąc wywody przeciw tej Konf., ktoremi się ona słusznie umarza*, Kraków 1596.

⁴⁹ [P. Skarga], *Discurs na confoederacię*, Kraków 1607.

⁵⁰ Por. D. Szymczak, *Historia jako narzędzie...*, s. 127–128.

⁵¹ Tamże, s. 136. Na temat sprowadzenia jezuitów do Wilna zob. P. Rabikauskas, *The Foundation of the University of Vilnius (1579). Royal and Papal Grants*, Rome 1979.

⁵² D. Szymczak, *Historia jako narzędzie...*, s. 137.

⁵³ A.J. Kalinowska, *Reszka (Rescius, Reski)*, [w:] PSB, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988–1989, s. 129–133 (zob. zwłaszcza s. 129).

⁵⁴ S. Reszka, *Konfederacye w Warszawie roku 1573*, [w:] *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólestwa*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 565–578.

⁵⁵ *Z dworu Stanisława Hozjusza. Listy Stanisława Reszki do Marcina Kromera 1568–1582*, oprac. J.A. Kalinowska, Olsztyn 1992, s. 141–142.

ny. W kwestii przyjęcia konfederacji między polskimi posłami dojsć miało do kłótni⁵⁶. Przeciw mieli opowiedzieć się biskup poznański Jan Łaski i Mikołaj Krzysztof „Sierotka” Radziwiłł. Z kolei Mikołaj Tomicki i Jan Zborowski rzekomo nawet „grozili mieczem i rozlewem krwi” w razie jej odrzucenia⁵⁷. Ostatecznie Walezy zaprzysiął ten akt 10 września 1573 r. w Paryżu. W Krakowie zaś – po perturbacjach – powtórzył za starostą żmudzkim Janem Chodkiewiczem, że „zachowa pokój między różniącymi się w wierze”⁵⁸. Wracając jednak do kwestii redakcji konfederacji trzeba wskazać, że wśród członków powołanej do tego komisji brakowało osób urzędowo związanych z Wielkim Księstwem Litewskim, choć na zjeździe wileńskim (20 XII 1572 – 5 I 1573), w którym udział wzięli m. in. przywódca ruchu różnowierczego w Wielkim Księstwie Litewskim Mikołaj Radziwiłł „Rudy”, biskupi wileński Walerian Protasewicz oraz biskup nominat kijowski Mikołaj Pac, rozważano udział w sejmie konwokacyjnym. Ostatecznie, powołując się m. in. na akt unii z 1569 r., który nie zawierał informacji o konwokacjach, oraz wskazując na znaczną odległość od Warszawy⁵⁹ na sejm przybyli zaledwie dwaj senatorowie świeccy: wspomniany wcześniej podkanclerzy litewski, kasztelan trocki Ostafi Wołłowicz i ojciec późniejszego biskupa żmudzkiego Mikołaja – Paweł Pac oraz dziewięciu posłów: wojski brzeski Hrehory Wahanowski, starosta dołgowski i przelajski Józef Wołłowicz, sekretarz królewski Waclaw Agryppa, podsedek brzeski litewski Hrehory Możejko Koreniewski, pisarz ziemski brzeski Adam Pocij, horodniczy Jan Klukowski, Piotr Wiesiołowski, Fiedor Woropaj i Adam Krzyczewski⁶⁰.

Jednym z przeciwników sprowadzenia jezuitów do Wilna był sygnatariusz konfederacji Ostafi Wołłowicz († po 1 XII 1587⁶¹). Ów, choć urodził się w rodzinie prawosławnej, to pozostając w bliskiej przyjaźni z Mikołajem „Czarnym” Radziwiłłem (1515–1565), a następnie Mikołajem „Rudym” Radziwiłłem (ok. 1515–1584), przeszedł dość charakterystyczną dla magnatów litewskich drogę do arianizmu: wywodząc się z rodziny prawosławnej, poprzez luteranizm, a następnie kalwinizm, by z tego świata zejść jako arianin. Jednak co ważniejsze blisko współpracował z Radziwiłłem „Rudym” przy pracach nad III Statutem litewskim. Wspierał również zamysł Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła (1547–1603), by przekształcić kolegium wileńskie w akademię dla ewangelików. Temu przeciwstawił się jednak Zygmunt III wspierany przez kuzyna „Pioruna”, czyli kardynała Jerzego Radziwiłła (1556–1600). Plany te ostatecznie przekreśliło spalenie wileńskiego kolegium ewangelickiego wraz z biblioteką, które miało miejsce w 1611 r.⁶²

⁵⁶ S. Grzybowski, *Henryk Walezy*, Wrocław 1985, s. 96–97.

⁵⁷ *Z dworu Stanisława Hozjusza...*, s. 143.

⁵⁸ S. Grzybowski, *Henryk Walezy...*, s. 110.

⁵⁹ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewki*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006, s. 58–63; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 119–120.

⁶⁰ *Akta zjazdów stanów...*, s. 64–65. Por. K. Sienkiewicz, *Skarbiec historii polskiej*, t. 2, Paryż 1842, s. 268–269; W. Budka, *Kto podpisał konfederację warszawską...*, s. 316, 318; M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584)*, Kraków 2008, s. 429–433. Pani Profesor Ewie Dubas-Urwanowicz dziękuję za podzielenie się informacją na temat listy sygnatariuszy.

⁶¹ T. Wasilewski, *Testament Ostafiego Wołłowicza*, OiRwP, 1962, t. 7, s. 165–173.

⁶² E. Bagińska, *Instrukcje dotyczące organizacji życia religijnego w dobrach kanclerza litewskiego Ostafiego Wołłowicza w drugiej połowie XVI wieku*, „Biuletyn Historii Pogranicza”, 2012, t. 12, s. 5–14; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 299–371.

Jak wyżej nadmieniono spośród Litwinów podpisy pod aktem złożyli senatorowie – Ostafi Wołłowicz i Paweł Pac, oraz część ze wzmiankowanych posłów⁶³. Tzw. drugi akt konfederacji (z maja 1573 r.) sygnować miało natomiast nieco więcej magnatów i szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego. T. Wasilewski, napotkawszy problem, że do tej pory zarówno na podstawie pierwszego, jak i drugiego aktu nie udało się potwierdzić żadnych podpisów katolickich duchownych litewskich, wysnuł hipotezę, że episkopat litewski przyjął konfederację nieco później. Badacz przypuszczał, że

„na ugodowe stanowisko episkopatu litewskiego wobec konfederacji wskazuje pośrednio brak w zachowanym materiale źródłowym śladów protestacji”⁶⁴.

Czy biskupi litewscy akceptowali konfederację warszawską?

Argumenty *ex silentio* bywają ryzykowne. Natomiast kluczowym faktem dla analizy recepcji konfederacji na Litwie jest uwzględnienie jej w III Statucie litewskim, zatwierdzonym przez Zygmunta III na sejmie koronacyjnym (10 XII 1587–30 I 1588). Kodyfikacja praw zebrana w tym akcie obowiązywała w Wielkim Księstwie Litewskim – z niewielkimi zmianami – do 1840 r.⁶⁵ Statut z 1588 r. w kwestii stosunków wyznaniowych zawiera dwa artykuły. Artykuł trzeci rozdziału III *O zachowaniu w pokoju wszystkich poddanych naszych, obywateli tego państwa, ze strony roznego rozumienia i używania chrześcijańskiego nabożeństwa* zobowiązywał hospodara do dbałości o zachowanie pokoju między poddanymi chrześcijańskimi oraz zabraniał prześladowania ich z przyczyn wyznaniowych⁶⁶. Zaś artykuł trzeci rozdziału XI *O gwałtach kościołów bożych wszelakiego nabożeństwa chrześcijańskiego* wskazywał kary dla sprawców najść na świątynie oraz zabójstw ludzi innego wyznania⁶⁷.

Poprzez wpisanie konfederacji warszawskiej do III Statutu redaktorzy nadali jej wyższy status aniżeli miało to mieć miejsce w prawie polskim. Przyczynili się oni przeto do wzmocnienia pozycji wyznawców niekatolickich w Wielkim Księstwie w porównaniu z Koroną⁶⁸. Czy można jednak wnioskować z braku zachowanych protestów w latach 70. XVI w., oraz z faktu przyjęcia III Statutu w II poł. lat 80., że biskupi litewscy akceptowali i popierali konfederację? Czy na tej podstawie można konkludować, że byli „politykami”, a nie zelantami?

⁶³ K. Sienkiewicz, *Skarbiec historii polskiej...*, s. 268–269; W. Budka, *Kto podpisał konfederację warszawską...*, s. 314–319.

⁶⁴ T. Wasilewski, *Tolerancja religijna...*, s. 118–119.

⁶⁵ H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648*, OiRwP, 1978, t. 23, s. 123; J. Bardach, *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa 1999, s. 65; S. Godek, *III Statut litewski w dobie porzobiorowej*, Warszawa 2012; tenże, *III Statut litewski w dobie porzobiorowej – stan badań nad dziedzictwem prawa litewskiego*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2010, s. 473–499; A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*, Warszawa 2013, s. 215–231.

⁶⁶ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*, пер. А.С. Шагун, Мінск 2005, s. 42–43.

⁶⁷ Tamże, s. 159.

⁶⁸ И.И. Лапшо, *Литовский статут 1588 года*, т. 1, ч. 1, Каунас 1934, s. 403; tamże, т. 1, ч. 2, Каунас 1936, s. 27, 73; S. Ptaszycki, *Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 185–213.

Gładką konstatację T. Wasilewskiego mając dopisek Waleriana Protasewicza przy pieczęci uwierzytelniającej instrukcję z 11 października 1573 r. daną posłom województwa wileńskiego na sejm koronacyjny Henryka Walezego⁶⁹ oraz wystąpienie Benedykta Woyny, administratora diecezji wileńskiej *sede plena* (1586⁷⁰-1592⁷¹), na sejmie koronacyjnym Zygmunta III. Warto zwrócić uwagę, że w dokumencie afiliował się on nie jako administrator diecezji wileńskiej, lecz jako prałat kustosz wileński (od 1576 r.⁷²) oraz proboszcz trocki (od 1577 r.)⁷³. Później, w okresie od 1600 r.⁷⁴ do śmierci, która nastąpiła w 1615 r., był biskupem ordynariuszem wileńskim i przeto senatorem Rzeczypospolitej⁷⁵. Na owym sejmie koronacyjnym, 2 stycznia 1588 r., Woyna złożył na piśmie z podaniem do akt protest – rzekomo – w imieniu całego duchowieństwa litewskiego⁷⁶ przeciw konfederacji, wpisanej do III Statutu litewskiego. Zdaniem Woyny wpis dokonano wbrew temuż duchowieństwu:

„Ижь што межы инышними артыкулы до присеги короля его милости конфедерация подана есть, на которую станы духовные Великого Князства Литовского николи не позволяли, противь которой я, именем ихъ и з osoby своен, и тепер протестуючи ся, не позволяю; а, ижь и до статуту новопоправленого вложена есть мимо позволение станов духовных, про то, што бы колвекъ в том статуте зъ стороны конфедерации написано было, противко тому всему се осветчаю, протестую и прошу, абы то до книгъ канцеляре господарско записано было”⁷⁷.

Kto spośród duchownych Wielkiego Księstwa Litewskiego upoważnił ks. prałata Woynę do takiego wystąpienia? Nie udało mi się znaleźć potwierdzenia, by w kwestii konfederacji, w istocie przemawiał on w imieniu wileńskiej kapituły katedralnej, której był członkiem⁷⁸. Nie ma także śladu takiej instrukcji w aktach kapitulnych⁷⁹.

Z protestacji Woyny wybrzmiewa raczej zelant, aniżeli „polityk”, który zdaje się, iż przemawiał we własnym imieniu. Czy zatem jego wystąpienie można uznać za

⁶⁹ Zob. przyp. 97.

⁷⁰ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka (dalej: LMAVB), F43-215, k. 28v, § 48.

⁷¹ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1: *Dioecesis Vilnensis et Samogitiae*, red. P. Rabikauskas, Roma 1971, s. 20.

⁷² Akta kapituły wileńskiej, t. 5, LMAVB, F 43-213, k. 214v-215, § 588; tamże, t. 7, k. 363, § 1086.

⁷³ Protestacja przeciwko konfederacji, LMAVB, F43-26 879, k. 2. Por. И.И. Лаппо, *Литовский статут в московском переводе-редакции*, „Журнал Министерства народного просвещения”, 1914, nr 2, s. 209-235 (zob. zwłaszcza s. 226).

⁷⁴ Akta kapituły wileńskiej, t. 7, LMAVB, k. 349-349v, § 1047; *Relationes status dioecesium...*, t. 1, s. 20.

⁷⁵ *Relationes status dioecesium...*, t. 1, s. 20, przyp. 35; S. Starovolscius, *Monumenta Sarmatarum, Viam universae carnis ingressorum, Cracoviae 1655*, s. 217.

⁷⁶ J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 57; J. Bardach, *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia*, „Kwartalnik Historyczny”, 1974, t. 81, z. 4, s. 748-782 (zob. zwłaszcza s. 767-770).

⁷⁷ Protestacja przeciwko konfederacji, k. 2. Por. И.И. Лаппо, *Литовский статут...*, s. 226.

⁷⁸ Por. T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie...*, s. 156. Zob. też. H. Karbownik, *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980, s. 105-109.

⁷⁹ Akta kapituły wileńskiej, t. 7, LMAVB, F43-215.

miarodajne dla postawy biskupów litewskich wobec konfederacji?⁸⁰ Skoro – z drugiej strony – Skarga zakwestionował za miarodajny dla biskupów koronnych głos biskupa Karnkowskiego. Aby spróbować odpowiedzieć na to pytanie, trzeba ustalić, kto wówczas był biskupem litewskim, a potem przyjrzeć się ich postawom wobec innowierców. Przy okazji wyznaczmy jako cezurę chronologiczną naszych rozważań śmierć biskupa wileńskiego Benedykta Woyny w 1615 r. Po nim w diecezji wileńskiej nastąpiły rządy tzw. biskupa „heretyka” Eustachego Wołłowicza (1572–1630). Nie wchodząc tu głębiej w biografię tego biskupa, trzeba wspomnieć, że przydomek ten przywarł do niego ze względu na wieloletnią głęboką przyjaźń łączącą katolickiego biskupa będącego również zwolennikiem Zygmunta III, a z drugiej strony uczestnikiem protestanckich nabożeństw, z przywódcą protestantów litewskich Krzysztofem II Radziwiłłem, utrzymującą się w czasach targanych tumultami religijnymi⁸¹. Jednak pomimo badawczej atrakcyjności tej wielowymiarowej postaci jego pontyfikat wykracza poza ramy opracowania.

Przed unią lubelską do Wielkiego Księstwa Litewskiego należały cztery diecezje: wileńska, łucka, żmudzka i kijowska. Akt unii, opieczetowany 1 lipca 1569 r. w Lublinie, poprzedzony został przekazaniem Koronie Polskiej rozległych ziem: Kijowszczyzny, Wołynia i znacznej części Podlasia. Oznaczało to, że prawie cała katolicka diecezja kijowska oraz większość łuckiej, łącznie z katedrami, została – z perspektywy Wielkiego Księstwa Litewskiego – utracona na rzecz Korony. Żale wśród panów litewskich były namacalne i trwałe⁸². Spośród nich jednym z najbardziej dotkniętych był biskup nominat kijowski Mikołaj Pac, czołowy członek delegacji litewskiej na sejm w Warszawie w latach 1563–1564⁸³. W późniejszych latach nie brał on udziału w obradach sejmu lubelskiego, bowiem Zygmunt August na ten czas mianował go namiestnikiem królewskim w Wilnie, tym samym odsuwając go od Lublina i biskupów koronnych⁸⁴, toteż pod aktem unii brak jego podpisu⁸⁵. Być może dlatego, jako biskup nominat kijowski, nawet po 1569 r. zasiadał on w radzie stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸⁶. Paca, pomimo, że kanonicznie biskupem nie był oraz Wiktoryna Wierzbickiego, który był biskupem żmudzkiem w latach 1565–1567, a potem aż do śmierci biskupem łuckim⁸⁷, traktując jako biskupów litewskich. Zaliczać do tego pocztu będą także następnego biskupa łuckiego Bernarda Maciejowskiego, którego Zygmunt III w 1591 r. proponował na bi-

⁸⁰ Za takie uważał je I.I. Lappo (И.И. Лаппо, *Литовскаїі сматаным...*, s. 226), który przypuszczał, że duchowieństwo katolickie Wielkiego Księstwa Litewskiego uporczywie nie chciało uznać nowego Statutu w całości w takiej formie, w jakiej został on ostatecznie zatwierdzony w 1588 r. przez Zygmunta III.

⁸¹ J. Tazbir, *Arianie...*, s. 155; M. Jarczykówna, „Heretycki biskup” – Eustachy Wołłowicz w kręgu Radziwiłłów birzańskich, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” (dalej: WRH), 2007, t. 4, s. 53–65. Zob. też: T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie...*

⁸² R. Frost, *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej*, t. 1: *Powstanie i rozwój 1385–1569*, przekł. T. Fiedorek, Warszawa 2015, s. 708–709.

⁸³ *Akta Unji Polski z Litwą, 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, nr 87, s. 155–156; nr 91, s. 182.

⁸⁴ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 38, 56–57.

⁸⁵ O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków–Warszawa 1915, s. 197. Por. *Akta Unji Polski z Litwą...*

⁸⁶ *Akta zjazdów stanów...*, t. 1, s. 42, 65, 70; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowania królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 72. Zob. także H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 92, 182, 345–346.

⁸⁷ K.R. Prokop, *Sylwetki biskupów łuckich*, Białą Dunajec–Ostróg 2001, s. 52–54.

skupstwo wileńskie. Maciejowski nie zdołał objąć biskupstwa i ostatecznie postąpił na biskupstwo krakowskie w 1600 r.⁸⁸ Nie ma podobnych zastrzeżeń co do litewskości pozostałych biskupów w tym okresie. Walerian Protasewicz był biskupem wileńskim od 1555 r. do śmierci w 1579 r. Jego koadiutorem, a potem następcą był Jerzy Radziwiłł, aż ten został przeniesiony do Krakowa w 1591 r. Wyżej wspomniany Benedykt Woyna został biskupem wileńskim w 1600 r., a pozostał nim do śmierci w 1615 r. Biskupem żmudzkiem od 1567 r. do śmierci w 1574 r. był Jerzy Pietkiewicz a jego następcą – od 1576 r. do śmierci w 1609 r. – był Melchior Giedroyc. Nastąpił po nim – od 1610 r. do rezygnacji w 1618 r. – Mikołaj Pac, bratanek biskupa nominata kijowskiego oraz syn jednego z głównych sygnatariuszy konfederacji. Przyjrzyjmy się zatem biskupom litewskim w porządku chronologicznym.

Biskupi litewscy: „politycy” czy zelanci?

Walerian Protasewicz (1505–1579) w chwili uchwalenia konfederacji miał niemal 70 lat. Od blisko 18 lat był włodarzem ogromnej diecezji wileńskiej, podczas których próbował studzić postępy reformacji protestanckiej. Jednocześnie utrzymywał bliskie relacje z Radziwiłłami będącymi politycznymi przywódcami reformacji na Litwie – Mikołajami „Czarnym” i „Rudym”. Niewątpliwi zelanci, tacy jak Stanisław Hozjusz, zarzucali mu brak gorliwości w obronie wiary katolickiej. Nie uczestniczył osobiście w synodzie prowincjonalnym piotrkowskim 1577 r., na którym zatwierdzone zostały postanowienia trydenckie, choć wysłał nań swego pełnomocnika, prałata dziekana kapituły wileńskiej Jana Jarczewskiego⁸⁹. Duchowny ten miał przywieźć do Piotrkowa dzieło Skargi *O jedności kościoła*, które skwapliwie zostało przejęte przez znanego z pazerności na książki Stanisława Karnkowskiego⁹⁰. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na powolną lecz systematyczną politykę personalną Protasewicza, który stalle kościółów wileńskich sukcesywnie wypełniał coraz lepiej wykształconymi duchownymi katolickimi. Moment kulminacyjny nastąpił wraz ze sprowadzeniem do Wilna jezuitów, którzy trwale zaznaczyli swą obecność. Protasewicz był nie tylko współzałożycielem wileńskiego kolegium jezuickiego, przekształconego w 1578 r. w Akademię Wileńską (zatwierdzoną w 1579 r.), ale także – w ostatnim roku życia – jego kanclerzem⁹¹. Za jego rządów biskupem sufraganiem wileńskim był Jerzy Albin (*ok. 1514⁹² – † przed 10 V 1570⁹³), posądzany o sprzyjanie reformacji. W każdym razie w 1550 r. Albin miał przywieźć do Wilna prohibity⁹⁴. Możliwe, że nabycie przez katolickiego duchownego dru-

⁸⁸ W. Pawlikowska-Butterwick, 'Lithuanians', 'Foreigners' and Ecclesiastical Office: Law and Practice in the Sixteenth-Century Grand Duchy of Lithuania, „Journal of Ecclesiastical History”, 2017, vol. 68, iss. 2, s. 285–305; T. Kempa, *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, „Studia Waweliana”, 2022, t. 20/21, s. 85–104.

⁸⁹ T. Wasilewski, *Tolerancja religijna*; H. Lulewicz, *Protasewicz (Protasewicz-Szuszowski) Walerian*, [w:] PSB, t. 28, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984–1985, s. 517–521.

⁹⁰ M.J.A. Rychcicki [pseud. M. Dzieduszycki], *Piotr Skarga i jego wiek*, t. 1, Kraków 1850, s. 285–288.

⁹¹ P. Rabikauskas, *The Foundation...*; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie...*, s. 99–101.

⁹² Data ustalona na podstawie informacji o roku rozpoczęcia studiów uniwersyteckich przez tegoż.

⁹³ Akta kapituły wileńskiej, t. 4, F43–212, k. 248v, § 740.

⁹⁴ W. Pawlikowska, *Wojciech Grabowski z Sierpca – zapoznana postać szesnastowiecznego Krakowa i Wilna*, „Lituano Slavica-Posnaniensia. Studia Historica”, 2005, t. 11, s. 230. Zob. też A. Szorc, *Biskup wileński Walerian Protaszewicz Szuszowski we współpracy z biskupami warmińskimi Stanisławem Hozjuszem i Marcynem Kromerem w dziele potrydenckiej odnowy Kościoła*, [w:] *Tridento visuofinio Bažnyčios susirinkimo (1545–*

ków innowierczych wynikało z ciekawości, a nawet potrzeby poznania „nowej wiary”, by następnie wiedzę tę wykorzystać w polemikach. Tak przecie tłumaczono wcale nieodosobnione przypadki podobnych zachowań⁹⁵. Charakterystyczne było asekurancie zastrzeżenie Protasewicza dopisane pod instrukcją z 11 października 1573 r. daną posłom województwa wileńskiego na sejm koronacyjny Henryka Walezego w brzmieniu:

„Окром конфедерации некое при элекции поданое, на которую я, бискуп з мєстца моєг(о), на он час не позвалял, и тепєр слушне позваляти не могу противко костелу святому рымьскому”⁹⁶.

Ostatecznie Protasewicz dał się poznać jako umiarkowany, ostrożny „polityk”.

Osobne, by nie rzec osobliwe, miejsce w episkopacie litewskim zajmował biskup nominat kijowski Mikołaj Pac (1527–1585), spokrewniony po kądzieli ze zmarłym w 1555 r. biskupem wileńskim Pawłem Holszańskim⁹⁷. To zapewne miało wpływ na wejście Paca do kapituły wileńskiej. Od 1549 r. zasiadał on w niej jako prałat dziekan wileński⁹⁸, a po paroletniej przerwie⁹⁹ powrócił doń jako prałat proboszcz¹⁰⁰. Mikołaj Pac na biskupstwo kijowskie został zaproponowany przez Zygmunta Augusta w 1556 lub 1557 r., w wieku około 30 lat. Później podjęte zostały starania o pozyskanie dlań lepiej uposażonego biskupstwa żmudzkiego¹⁰¹. Ostatecznie jednak nie doszło do jego translacji do Worn. Najprawdopodobniej w efekcie ogłoszenia przez niego w 1566 r. w Królewcu druku, powstałego za namową Jana Chodkiewicza, z jednej strony skierowanego przeciw antytrynitarzom¹⁰², a jednocześnie obnażającego preferencje reli-

1563) *įtaka Lietuvos kultūrai*, sud. A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, s. 46–65 (zob. zwłaszcza s. 61).

⁹⁵ J. Mandziuk, *Śląskie duchowieństwo diecezjalne a książka protestancka w XVI i XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 1992, t. 36, s. 139.

⁹⁶ Instrukcja województwa wileńskiego dana posłom na sejm koronacyjny, 8 V 1573, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (dalej: AR), dz. II, nr 93. Cyt. za: *Akta zjazdów stanów...*, t. 1, s. 81. Zob. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy...*, s. 147.

⁹⁷ M. Antoniewicz, *Pochodzenie episkopatu litewskiego XV–XVI wieku w świetle katalogów biskupów wileńskich*, „Studia Źródłoznawcze”, 2001, t. 39, s. 47–68 (zob. zwłaszcza s. 61–62).

⁹⁸ *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, par. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009, s. 266–267, nr 1537. Por. J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 48.

⁹⁹ Akta kapituły wileńskiej, t. 3, LMAVB, F43–211, k. 200v–201, § 524.

¹⁰⁰ Akta kapituły wileńskiej, t. 4, LMAVB, F43–212, k. 7v–8, § 26.

¹⁰¹ T. Długosz, *Biskupi polscy XVII i XVIII w., obsada, dyspensy, taksy*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 1958, t. 5, z. 2, s. 73–98.

¹⁰² M. Pac, *Orthodoxa Fidei Confessio, de una eademque Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti Divinitate, ac tribus Personis. Tam e scriptura sacra, quam vetustissimis Ecclesiae doctoribus, summatis collecta. Iudicium D. Georgii Weigelij Theologi de hoc scripto. Libenter hoc scriptum uidi, studiose perlegi, Orthodoxum et fidei Christianae ἀνάλογον deprehendi. Quare maiorem in modum probo, et publicari opto, ut pluribus communicari possit*, Regiomonti Borussiae, in officina Johannis Daubmanni, Anno D. 1566 (za: K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 24, Kraków 1912, s. 7). Zob. też. *XV–XVI a. Lietuvos lotynišku knygu sąrašas. Index librorum Latinorum Lituaniae saeuli quinti decimi et sexti decimi*, sud. D. Narbutienė, S. Narbutas, Vilnius 2002, nr 209, s. 146. Zob. M. Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej*, s. 226; D. Pociūtė, *Converting Physicians: The Apostasy of Socinian Gaspar Wilkowski and the Confessional Boundaries of Medicalization in 16th Century Poland–Lithuania*, [w:] *Beyond Devotion Religious and Literary Communities in the 16th and 17th Century Polish–Lithuanian Commonwealth Texts and Contexts*, ed. Ł. Cybulski, K. Rutkowska, Göttingen 2022, s. 225.

gijne Paca, które były dalekie od ortodoksji katolickiej. Ponadto tekst ten został wydany pod patronatem protestanckich teologów Jerzego Weigla i Andrzeja Wolana¹⁰³.

Wydaje się, że publikacja była momentem przełomowym w karierze Paca – bez wątpienia nie tylko pokrzyżowała ona jego plany względem translacji na biskupstwo żmudzkie, ale także rychło po publikacji, stała się przyczynkiem do podjęcia starań o usunięcie Paca z biskupstwa kijowskiego. Najpierw papież Pius V 26 marca 1568 r. wystosował brewe w tej sprawie do Zygmunta Augusta. Następnie zareagował papież Grzegorz XIII¹⁰⁴. Przyjmuje się, że dopiero Jerzemu Radziwiłłowi udało się – na synodzie diecezji wileńskiej 12 lutego 1582 r. – doprowadzić do odebrania Pacowi prałatury wileńskiej oraz prepozytury w Nowogródku, pozbawiając go tym samym źródła dochodu. Faktycznie był to jednak początek trwającego kilkanaście miesięcy procesu¹⁰⁵.

Wobec tak zdecydowanych kroków 17 kwietnia 1584 r. Pac zgodził się zrezygnować z biskupstwa¹⁰⁶. Nastąpiło to jednak w zamian za kasztelanię smoleńską, którą cieszył się niedługo, bowiem zmarł przed 20 kwietnia 1585 r.¹⁰⁷ Co znamienne, Pac, nigdy nie przyjął święceń kapłańskich, a tym bardziej biskupich, nie podjął też starań o prowizję papieską. Jak lakonicznie, acz trafnie ujął to Władysław Syrokomla: „zrzucił suknię kapłańską, pojął żonę i przeszedł na protestantyzm”¹⁰⁸, najprawdopodobniej za sprawą teologów protestanckich, w tym wspomnianego już Weigla. Gdy stany litewskie przyjęły III Statut litewski, Pac już nie żył. Hipotetycznie można założyć, że choć nie podpisał konfederacji, to ją popierał. Natomiast nie można nazwać go ani katolickim „politykiem”, ani zelantem, ponieważ przestał być katolikiem.

18 sierpnia 1567 r. na konsystorzu w Kurii Rzymskiej rozpatrywano kwestię translacji biskupa żmudzkiego Wiktoryna Wierzbickiego (1520–10 II 1587) na biskupstwo łuckie. Wówczas zwrócono uwagę, że spełniał on wszystkie wymogi stawiane kandydatom na biskupów¹⁰⁹. Wiktoryn był bratankiem biskupa żmudzkiego Wacława Wierzbickiego, który choć uchodził za dobrego pasterza i humanistę, to nie uniknął

¹⁰³ H.E. Wyczawski, *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, [w:] PSB, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 736–737; K. Daugirdas, *Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen*, Mainz 2008, s. 199.

¹⁰⁴ H. Fokciński, *Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie obrzędu łacińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, WRH, 2005, t. 2, s. 9–27 (zob. zwłaszcza s. 24–25).

¹⁰⁵ W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre? The Careers of Bishops from the Pac Family in the Grand Duchy of Lithuania during the Reformation and Counter-Reformation*, „Slavonic and East European Review”, 2021, vol. 99, s. 708.

¹⁰⁶ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 7, cz. 3, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1939–48, nr 123, s. 178–180. Por. Z. Wojtkowiak, *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań 1990, s. 150; K.R. Prokop, *Pseudo-episcopus kiiovensis. W kwestii daty rezygnacji z biskupstwa i śmierci nominata kijowskiego Mikołaja Paca*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, 2005, t. 11, s. 241–254 (zob. zwłaszcza s. 249); H.E. Wyczawski, *Pac (Pacewicz) Mikołaj...*, s. 736–737; K.R. Prokop, *Pac Mikołaj*, [w:] tenże, *Rzymskokatolicki biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej)*, Warszawa–Drohiczyń 2014, s. 291–292; W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre?...*, s. 706–708.

¹⁰⁷ K.R. Prokop, *Pseudo-episcopus kiiovensis...*, s. 249; tenże, *Pac Mikołaj...*, s. 291–92; H.E. Wyczawski, *Pac (Pacewicz) Mikołaj...*, s. 737.

¹⁰⁸ W. Syrokomla, *Dzieje literatury w Polsce od pierwiastkowych czasów do XVII wieku*, t. 2, Warszawa 1975, s. 231; K.R. Prokop, *Pseudo-episcopus Kiioviensis...*, s. 241–254.

¹⁰⁹ *Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis et bibliothecis excerpta*, ed. J. Korzeniowski, t. 15, Kraków 1894, nr 185, s. 114.

posądzenia o sprzyjanie nowinkom religijnym oraz „nieprzykładne i gorszące” życie. O tym dowiadujemy się z listu kardynała protektora Giacomo Puteo do Wierzbickiego z 5 grudnia 1553 r.¹¹⁰ Nie uniknął podobnych posądzeń również Wiktoryn, który był jednym z sygnatariuszy aktu unii lubelskiej. Naraził się nuncjuszowi Alberto Bolognettiemu, na podejrzenia o herezję¹¹¹.

Interesujące, że w 1571 r. Mikołaj Krzysztof „Sierotka” Radziwiłł dzieląc się wrażeniami i nowinami ze swym stryjem Mikołajem „Rudym” Radziwiłłem, napomknął o wizycie w Janowie Podlaskim i rozmowie z ówczesnym biskupem łuckim Wiktorynem Wierzbickim. Z listu wynika, że Wierzbicki zwrócił się doń z prośbą o wstawiennictwo u „Rudego”, aby ten wyjednał dlań koadiutorstwo u biskupa wileńskiego Protasewicza. „Sierotka” prośbę Wierzbickiego przedłożył, okraszając komentarzem:

„Ja ze swej strony proszę jako proszony, racz WXM z łaski swej to uczynić, co się będzie WXM najlepszego zdało, bo chociaż przysięgał na Unią znać pierwej niż było potrzeba, ale wzdym lepiej, że będziemy mieli jakiego takiego Litwina na tem miejscu niżby prawego Polaka”.

Ostatecznie Wiktoryn Wierzbicki nie został koadiutorem biskupa wileńskiego. Zszedł z tego świata 10 lutego 1587 r. jako biskup łucki¹¹².

Następca Wierzbickiego na biskupstwie żmudzkiem, zaprezentowany 14 listopada 1567 r., Jerzy Pietkiewicz z Ejszyszek (1530–VII 1574¹¹³), nie miał przygotowania ani teologicznego, ani kanonicznego do pełnienia tego urzędu. Nie było to zgodne z postanowieniami soboru trydenckiego¹¹⁴. Nawet niespecjalnie interesował się diecezją¹¹⁵. Zamiast tego, mógł on natomiast wylegitymować się doktoratem z medycyny otrzymanym w Ferrarze 27 maja 1556 r. Z dokumentu wynika również, że Jerzy Pietkiewicz, syn Mikołaja nim trafił na studia medyczne do Ferrary zgłębiał ją na uniwersytetach w Wittenberdze i Padwie¹¹⁶. Współczesny Pietkiewiczowi kustosz wileński i poeta Piotr Roizjusz – zdaniem Macieja Wołonczewskiego – miał podkreślać jego rozmiłowanie w polowaniach¹¹⁷. Z kolei inny poeta, Andrzej Trzecieski, medykowi wojewody wileńskiego

¹¹⁰ L. Latini, *Epistolae, coniecturae et observationes sacra, profanaque eruditione ornatae*, t. 1, Romae 1659, s. 5.

¹¹¹ H. Litwin, *Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego. Wotyń i Kijowszczyzna w unii lubelskiej*, Warszawa 2019, s. 154–159.

¹¹² Mikołaj Krzysztof „Sierotka” Radziwiłł do Mikołaja „Rudego” Radziwiłła z Warszawy 17 października 1571 r., [w:] *Archiwum Domu Radziwiłłów, Listy M. K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy*, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1885, s. 4; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 2, ed. P. Rabikauskas, Roma 1978, s. 14. Zob. W. Pawlikowska-Butterwick, *Kariery polityczne i kościelne biskupów Wojciecha i Jerzego Radziwiłłów – koryfeuszy początku i końca XVI wieku – zarys problemu*, „Nasza Przyszłość”, 2017, t. 127, s. 4–20.

¹¹³ Dyplom doktora medycyny Jerzego Pietkiewicza, LMAVB, F6-90, k. 1; Z. Ivinskis, *Rinktiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma 1987, s. 273, 347; *Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis*, t. 1: (1416 II 13–1609 IV 2), wyd. P. Jatulis, Romae 1984, s. 388–389.

¹¹⁴ *Analecta Romana...*, nr 187, s. 114. Por. *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4: (1511–1870). *Lateran V, Trydent, Watykan I*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004.

¹¹⁵ H. Lulewicz, *Pietkiewicz Jerzy*, [w:] PSB, t. 26, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 154–155.

¹¹⁶ Dyplom doktora medycyny Jerzego Pietkiewicza..., k. 1. Zob. też *Codex Mednicensis*, t. 1, s. 333.

¹¹⁷ M. Wołonczewski, *Biskupstwo Żmujdzkie*, oprac. M. Hryszkiewicz, S. Smolka, Kraków 1898, s. 45.

Mikołaja Radziwiłła „Czarnego” Jerzemu Pietkiewiczowi poświęcił jeden ze swych epigramów. Powstał on najprawdopodobniej w okresie 1557–1565¹¹⁸, lub krótko wcześniej, skoro 24 lipca 1564 r. „Georgius Pethkowicz doktor” został przyjęty na służbę królewską, a rok później pokwitował odbiór pensji¹¹⁹. Według siedemnastowiecznego jezuickiego historyka Wojciecha Wijuka Kojalowicza, za jego rządów większość kościołów w diecezji miała zostać zajęta przez protestantów. Opinia ta zdaje się być przesadzona, podobnie jak twierdzenie, że było w niej jedynie siedmiu księży katolickich. *De facto* chodziło bowiem nie o Żmudź, lecz Żmudki położone w powiecie wilkomierskim¹²⁰. Choć w literaturze spotkać można twierdzenie powtarzane za Pawłem Piaseckim, że Pietkiewicz przeszedł na luteranizm (*Georgius Petrovicius Samogitiae episcopus penitus desciverat ad Lutheranismum*)¹²¹, to źródłowo nie da się potwierdzić, że otwarcie zerwał z Kościołem katolickim.

Bodaj badacze zgodnie wskazują na jego chwiejną postawę wobec dogmatów Kościoła katolickiego, to wydaje się, że jego zachowanie wynikało raczej z braku zainteresowania działalnością religijną i świeckiego, humanistycznego podejścia do świata, niż z chęci przejścia na protestantyzm. Ostatecznie w testamencie z 21 maja 1574 r. zapisał 1 700 kóp groszy litewskich na kształcenie 12 kleryków z diecezji żmudzkiej w nowo utworzonym kolegium jezuickim w Wilnie. Ofiarował również pewną sumę na odnowienie kościoła Bernardynów w Wilnie, a także obdarował katedrę w Worniach. Tam zmarł w lipcu 1574 r. i w tamtejszej katedrze został pochowany¹²². Osobliwie podsumował biskupa Pietkiewicza pewien poeta, który pod pseudonimem „idiota” w utworze satyrycznym z 1568 r. „Prawdziwy obraz biskupów polskich” wskazał, iż „z lekarza królewskiego – uczonego biskup”¹²³. Na pewno bliżej Pietkiewiczowi do „polityków” aniżeli do zelantów, z tym zastrzeżeniem, że polityką też niespecjalnie się interesował.

Za zelanta kontrreformacji uchodzi niekiedy Jerzy Radziwiłł (1556–1600), który na katolicyzm przeszedł tuż po podpisaniu konfederacji, w 1574 r. a następnie został biskupem koadiutorem wileńskim. Warunkiem zgody Stolicy Apostolskiej na jego ingres była likwidacja zborów i drukarni protestanckich w dobrach jego starszego brata, również gorliwego konwertyty Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” Radziwiłła, który wystąpił przeciwko ewentualnemu zatwierdzeniu konfederacji przez Henryka Walezego¹²⁴. Niecałą dekadę później, w 1583 r. Jerzy Radziwiłł otrzymał nominację kardynalską, biret zaś został mu wręczony 4 kwietnia 1584 r. w Wilnie, a uroczystość nałożenia kapelusza kardynalskiego odbyła się w Rzymie 26 czerwca 1586 r. Biskupem wileńskim był w latach 1581–1591, aczkolwiek święcenia kapłańskie przyjął dopiero 10 kwietnia 1583 r.

¹¹⁸ S. Kościński, *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1884, s. 387; J. Krókowski, *Andrzej Trzeciński, poeta-humanista i działacz reformacyjny*, Warszawa 1954, s. 85; A. Trzeciński, *Dzieła wszystkie*, t. 1: *Carmina. Wiersze łacińskie*, oprac. J. Krókowski, Wrocław 1958, s. 80–83; G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka*, s. 66–70.

¹¹⁹ M. Horn, *Medycy nadworni władców polsko-litewskich 1506-1572 (ze szczególnym uwzględnieniem lekarzy i chirurgów żydowskich)*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1989, t. 149, s. 3–23 (zob. zwłaszcza s. 18).

¹²⁰ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka...*, s. 70.

¹²¹ Cyt. za: J. Łukasiewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie*, t. 1, Poznań 1842, s. 16. Por. *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopisu, poprzedzony studjum krytycznym nad życiem i pismami autora*, wyd. J. Bartoszewicz, Kraków 1870.

¹²² H. Lulewicz, *Pietkiewicz Jerzy...*, s. 154–155.

¹²³ Z. Ivinskis, *Rinktiniai raštai...*, s. 267, 273.

¹²⁴ T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, Warszawa 2000, s. 40–48, 133, 137.

w kościele św. Jakuba w Rydze, gdzie rezydował od 1582 r. jako namiestnik Inflant. Reputację gorliwca w dużej mierze zawdzięcza on swej działalności jako biskup krakowski. Jako biskup wileński on – który przeszedł na katolicyzm w wieku 18 lat w Rzymie, po śmierci ojca Mikołaja „Czarnego” Radziwiłła przywódcy litewskich kalwinistów w 1565 r. – musiał liczyć się z birżańską, nadal kalwińską linią rodu, którego głowami byli kolejno Mikołaj „Rudy” i Krzysztof „Piorun” Radziwiłłowie. Trudno zgodzić się z uznaniem za porażkę kardynała¹²⁵ fakt, iż konfederacja weszła do III Statutu litewskiego, skoro 21 grudnia 1584 r. Radziwiłł sam podał do ksiąg Metryki Litewskiej rozdział gotowego projektu III Statutu litewskiego zawierającego już wówczas najprawdopodobniej – m.in. tekst konfederacji¹²⁶. Z drugiej strony pamiętać należy, że świeżo po ingresie (1581) zalecił on konfiskatę ksiąg ewangelickich, które następnie nakazał spalić¹²⁷.

Przenosząc nasz wzrok na grunt diecezji żmudzkiej, obserwujemy znamienne przeobrażenie. Albowiem po śmierci Pietkiewicza nastąpiły rządy Melchiora Giedroycia (c. 1535 – 6 IV 1609), konsekrowanego dopiero 22 kwietnia 1576 r.¹²⁸ choć jego sprawa była rozpatrywana na konsystorzu kardynalskim 16 stycznia 1575 r. W każdym razie relator zwrócił wówczas uwagę, że kandydat na biskupa posiadał wymagany wiek i święcenia oraz jest biegły w prawie kanonicznym i teologii¹²⁹. Z drugiej strony uwagę zwraca informacja o studiach Giedroycia na czterech uniwersytetach protestanckich: w Królewcu, Wittenberdze, Tybindze oraz w Lipsku, jednak nie zwieńczonych zdobyciem stopni¹³⁰. W literaturze przedmiotu panuje dość zgodny pogląd, że podczas studiów Giedroyc przeszedł na protestantyzm, a w każdym razie w młodości mógł sprzyjać reformacji¹³¹. Nie dziwi zatem, że z czasem – ale dopiero z czasem – miał opinię gorliwego biskupa w duchu trydenckim, który dbał m.in. o wykorzenienie resztek pogaństwa u Żmudzinów¹³². Jako były sympatyk protestantyzmu winien się przeciw wykazać gorliwością większą od papieskiej, by uniknąć wszelkich podejrzeń. Ciekawe jednak, że gdy na sejmie koronacyjnym z 1588 r. Benedykt Woyna składał protestację przeciw konfederacji, Melchior Giedroyc, który był wówczas jednym ze świadków potwierdzenia przez Zygmunta III praw, milczał¹³³. Wydaje się, że dopiero podczas długiego pontyfikatu w Worniach przeszedł wrzecionowatą drogę od „polityka” do zelanta.

¹²⁵ T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie...*, s. 155–156.

¹²⁶ S. Ptaszycki, *Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, Wilno 1934, s. 185–213 (zob. zwłaszcza s. 197–198). Por. T. Wasilewski, *Tolerancja religijna...*, s. 119–120.

¹²⁷ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007, s. 138–139, 144–145; P. Buchwald-Pelcowa, *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997, s. 158–159.

¹²⁸ Z. Ivinskis, *Rinktiniai raštai...*, s. 304.

¹²⁹ *Analecta Romana...*, nr 207, s. 120.

¹³⁰ G. Błaszczyk, *Diecezja żmudzka...*, s. 72.

¹³¹ Z. Ivinskis, *Rinktiniai raštai...*, s. 343.

¹³² Zob. L. Jovaiša, *Šiaurės Indija Žemaičių žemėje. Katalikiškoji Reforma Žemaičių vyskupijoje*, Vilnius 2013; tenże, *Castus, doctus, diligens, devotus: Tridentinio sielovadininko formavimas(is) Žemaičiu vyskupijoje*, [w:] *Tridento visuotinio bažnyčios susirinkimo (1545–1563) įtaka Lietuvos kulturai*, sud. A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, s. 206–220.

¹³³ *Confirmatio generalis iurium*, [w:] *Volumina legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 249–250.

Bernard Maciejowski (1548–1608) dość późno odkrył w sobie powołanie do stanu duchownego, niemniej został on starannie przygotowany do kapłaństwa podczas studiów w Rzymie (c. 1584–1586¹³⁴). W związku z tym jego stosunek do konfederacji mógł ujawnić się dopiero po konsekracji na biskupa łuckiego w 1588 r.¹³⁵ Jego zalety zostały wskazane w piśmie kapituły łuckiej z 25 marca 1587 r., która prosiła nuncjusza Annibale de Capua o wstawianictwo u papieża, by zatwierdził go – pomimo braku „nominacji” – na wakuujące biskupstwo łuckie¹³⁶. Z listu nuncjusza 26 marca 1587 r. wiadomo, że postanowił prośbę poprzeć¹³⁷. Z listu z 5 kwietnia 1587 r. wynika, że prośbę kapituły wsparła również królowa Anna Jagiellonka¹³⁸. Kandydatura była rozpatrywana na konsystorzu rzymskim 12 czerwca 1587 r.¹³⁹ Trzy lata później był on kandydatem Zygmunta III na biskupstwo wileńskie, po przejściu Jerzego Radziwiłła do Krakowa. Niepowodzenie tych starań zwykło się wiązać z oporem stanów litewskich wobec próby osadzenia koroniarza na stolcu wileńskim, choć ostatnio rola kapituły wileńskiej posiadającej prawo elekcji spośród kandydatów zaproponowanych przez króla, została doceniona¹⁴⁰. Kwestią otwartą jest, czy ewentualna reputacja Maciejowskiego jako gorliwego pasterza i zelanta w sprawach wyznaniowych (jaką niewątpliwie posiadał jako biskup krakowski po 1600 r. i pod koniec życia jako kardynał i prymas¹⁴¹) przyczyniła się do niechęci, jaką go darzono, zarówno ze strony kapituły (z którą miał też zatargi o pieniądze), jak i ze strony panów Rady.

Benedykta Woynę (ok. 1556–1615) – jako prałata kantora wileńskiego i administratora diecezji wileńskiej – można śmiało określić *spiritus movens* tego słynnego konfliktu o biskupstwo wileńskie. Realizował on wówczas swoje ambicje. O jego apetycie na władzę i tytuły świadczy fakt, że gdy tylko został biskupem ordynariuszem zrazu uzurpował sobie tytuł prymasa Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wywołało to jednak oburzenie arcybiskupa gnieźnieńskiego i ostatecznie Woyna porzucił zakusy na prymasostwo¹⁴². Poza jego protestem na sejmie koronacyjnym w 1588 r. o postawie Woyny w sprawach wyznaniowych świadczyć mogą wydarzenia po spaleniu zboru ewangelickiego w Wilnie w nocy 9 na 10 czerwca 1591 r. Jerzy Radziwiłł nie był już wówczas biskupem wileńskim, zaś nowy administrator *sede vacante* biskup pomocniczy wileński (od 3 marca 1572¹⁴³ r.) Cyprian OP¹⁴⁴ został wybrany dopiero 1 lipca 1592 r. Zatem przez ponad rok tamtejsza

¹³⁴ P. Guzowski, *Bernard Maciejowski i Mikołaj Zebrzydowski – biografie (prawie) równoległe*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz przy współpracy E. Dubas – Urwanowicz, P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 71–93 (zob. zwłaszcza s. 77).

¹³⁵ W. Pawlikowska-Butterwick, *‘Lithuanians’, ‘Foreigners’...*, s. 285–305.

¹³⁶ Annibale Di Capua to Cardinal Alessandro Peretti de Montalto, Varsavia 25 III 1587, [w:] *Acta Nuntiaturae Polonae*, t. 13: *Hannibale de Capua (1586–1591)*, vol. 1: (6 IX 1586–30 IV 1587), wyd. D. Gregorowicz, Kraków 2023, nr 144, s. 196–197.

¹³⁷ Annibale Di Capua to the cathedra chapter in Łuck, Varsaviae 26 III 1587, [w:] tamże, nr 146, s. 198–199.

¹³⁸ Annibale Di Capua to Cardinal Alessandro Peretti de Montalto, Varsavia, 5 IV 1587, [w:] tamże, nr 154, 212–215.

¹³⁹ *Analecta Romana*, nr 257, s. 131–132.

¹⁴⁰ W. Pawlikowska-Butterwick, *‘Lithuanians’, ‘Foreigners’...*, s. 285–305.

¹⁴¹ Zob. J. Obląk, *Kardynał Bernard Maciejowski jako biskup krakowski*, Olsztyn 2008.

¹⁴² *Relationes status dioecesium...*, t. 1, s. 20. Zob. M. Kosman, „*Primas Wielkiego Księstwa Litewskiego*”. *Z badań nad miejscem diecezji wileńskiej w metropolii gnieźnieńskiej*, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 283–292; tenże, *Episkopat litewski...*, s. 76.

¹⁴³ *Analecta Romana...*, nr 194, s. 117.

¹⁴⁴ Akta kapituły wileńskiej, t. 7, LMAVB, F43–215, k. 215v, § 500–501.

diecezja faktycznie była w rękach Benedykta Woyna, mimo, że wraz z translacją Radziwiłła do Krakowa przestał być administratorem *sede plena*. Sprawcami podpalenia okazali się studenci jezuickiej Akademii Wileńskiej, której kanclerzem był biskup wileński. Obowiązki sędownicze pełnił wówczas proboszcz trocki, kustosz wileński, wikariusz i oficjał generalny Benedykt Woyna. By oszczędzić studentom kary, wykorzystał sprzeczność argumentów stron i odrzucił powołanie się na artykuł 18 rozdziału XI (mówiący o podpalaczach) i 6 rozdziału XIV (o chwyтaniu złodziei) III Statutu litewskiego jako nie odnoszące się do sprawy¹⁴⁵. Decyzja ta wzbudziła sprzeciw ewangelików, którzy oskarżyli sędziego o naruszenie prawa i działanie wbrew III Statutowi i pozwali go przed Trybunał. Jednak Woyna nie stawiał się przed sądem, w związku z czym zaocznie skazano go na karę pieniężną w wysokości 4 000 kóp groszy litewskich (czterokrotność strat zboru). Następnie sprawa trafiła przed sąd królewski, który najprawdopodobniej pozostawił ją w zawieszaniu nie potwierdziwszy wyroku¹⁴⁶.

Kolejny tumult w Wilnie – 15 (25) kwietnia 1598 r. – był skierowany przeciwko prawosławnym. Książd Melchior Eliaszewicz, późniejszy biskup żmudzki (1631–1633) wraz ze studentami w Wielką Sobotę miał zaatakować cerkiew św. Ducha, a następnego dnia napaść na szkołę i kwatery szlachty prawosławnej. Tumult związany był z falą pozbawiania tzw. dyzunitów, czyli prawosławnych, którzy po zawarciu unii brzeskiej (1596) nie podporządkowali się jej postanowieniom, kościołom, szkołom oraz szpitali. W sprawę ponownie był zaangażowany Benedykt Woyna. W związku z przywilejami chroniącymi studentów Akademii Wileńskiej odmówiono osądzenia sprawców, wobec czego sprawa została odesłana na sejm walny do Warszawy. Ostatecznie jednak sprawców nie udało się ukarać¹⁴⁷.

Kilka lat później, w 1602 r. Woyna, już jako biskup wileński próbował – i nie zdołał – przekonać sejmiki litewskie, aby pominąć żądanie pełnego wdrożenia konfederacji i innych klauzul faworyzujących innowierców:

„Z wielu pewnych mieysc dochodzi mnie wiedzieć, że bardzo jadowicie praktyki czynią Heretycy z strony poparcia konfederacji na Seymie i innych artykułów któremi by Kościół Boży a Religią świętą powszechną – niszczyć mogli”¹⁴⁸.

¹⁴⁵ H. Wisner, *Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1992, t. 44, z. 1–2, s. 58–59. Por. L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570–1599*, Rzym 1984, s. 70–74.

¹⁴⁶ H. Wisner, *Trzeci Statut i praktyka...*, s. 59; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe...*, s. 171–180.

¹⁴⁷ Показанія свидетелей – шляхты и Виленских мещан по делу о нападеніи студентов Виленскаго іезуитскаго коллегіума на Свято-Духовскій монастырь, [w:] АВАК, т. 8, s. 29–31, nr 13; Показаніе свидетелей на суд по поводу нападенія студентов Виленскаго іезуитскаго коллегіума на Виленскій Свято-Духовскій монастырь во время праздника Пасхи, [w:] тамże, s. 32–36, nr 14; Заявленіе старост Свято-Духовскаго монастыря по поводу постановленія Виленскаго трибунальнаго суда в деле о паданеніи студентов іезуитскаго коллегіума на Свято-Духовскій монастырь и показанія свидетелей землян, [w:] тамże, s. 37–39, nr 14. W dokumentach tych wskazano, że tumult miał miejsce 25 kwietnia 1598 r. Tak też podaje: T. Wasilewski, *Tolerancja religijna...*, s. 121–122. Według starego kalendarza był to 15 kwietnia. D. Frick, *Kith, Kin, and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca–London 2013, s. 482, nr 20. Ten ostatni wyjaśnił, że rozbieżności w daciej wynikają z zastosowania dwóch kalendarzy.

¹⁴⁸ Korespondencja Sapiechów, LMAVB, F139–809, s. 26–27, 44–46. Por. A. Vasiliasukas, *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility, ca. 1580–1630*, [w:] *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550–1772*, ed. K. Friedrich, B.M. Pendzich, Leiden–Boston

Przez długi czas jego wysiłki, by potwierdzić wyższość katolicką, spotkały się z silnym oporem. W 1606 r. Krzysztof II Radziwiłł oskarżywszy go o próbę zniszczenia zboru wileńskiego, wzywał sejmikującą szlachtę wileńską, by skłonić deputatów trybunału „aby księdza biskupa zganili i aby poprzestawszy tego, drugi raz się ważył”¹⁴⁹. W porozumieniu ze swoim krewnym podczaszym litewskim Januszem Radziwiłłem dążył do nagłośnienia sprawy na sejmikach i sejmie walnym, tenże współczując, że „ks. biskup molestuje tam Waszmościów” zalecał nawet, by rzecz ograniczyć do sejmików. Poinformowany przezeń o sprawie ówczesny prymas i arcybiskup gnieźnieński Wojciech Baranowski po zapoznaniu się ze stanowiskiem Benedykta Woyny upatrywał podłoże konfliktu w sporach na tle majątkowym i starając się doprowadzić do jego zakończenia wezwał obu do zgody¹⁵⁰.

Przynajmniej od 1588 r. Woyna może rzeczywiście jawić się jako zelant, wrogo nastawiony do konfederacji. Trudno powiedzieć, czy brak wcześniejszych przejawów sprzeciwu wynika z przypadkowości w zachowaniu źródeł, czy z jego ewentualnej „politycznej” postawy jako młody i ambitny duchowny.

Po długich rządach Giedroycia na Żmudzi, jego następcą został Mikołaj Pac (1570–1624). Był to bratanek wspomnianego wyżej biskupa nominata kijowskiego Mikołaja Paca oraz syn Pawła Paca, który po podpisaniu konfederacji awansował na kasztelaniego wileńską i Reginy, córki drugiego sygnatariusza konfederacji kanclerza Ostafiego Wołłowicza. Ów po zdobyciu wykształcenia u wileńskich jezuitów¹⁵¹, awansował pod okiem Benedykta Woyny na kanonik wileńską (1596¹⁵²) i sufraganię wileńską (1602¹⁵³), a następnie w latach 1609/1610 został zaproponowany i wybrany na biskupstwo żmudzkie¹⁵⁴. Fascynowała go jednak Italia. Pierwszy wpis w metryce Uniwersytetu Padewskiego pochodzi z 14 lipca 1609 r.¹⁵⁵, skąd wrócił, aby objąć biskupstwo. Drugi wpis jest z 14 maja 1614 r.¹⁵⁶, po tym, jak ponoć ze względów zdrowotnych powierzył rządy Melchiorowi Gieyszowi i wyjechał do Włoch. Jego oficjalna rezygnacja nastąpiła w 1618 r.¹⁵⁷ Pod koniec życia, w latach 1623–1624 był prorektorem nacji polskiej w Padwie¹⁵⁸. Tam 6 września 1624 r. dokończył żywota¹⁵⁹, aby spocząć w klasztorze kamedełłów na Monte Rua¹⁶⁰. Aczkolwiek początkowo zdawał się kontynuować gorliwe rządy Giedroycia w diecezji żmudzkiej, to dość szybko zniechęcił się. Tego Paca nie możemy uznać jednoznacznie za „polityka”, ale także nie był zelantem.

2009, s. 79.

¹⁴⁹ H. Wisner, *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa...*, s. 124

¹⁵⁰ Tamże, s. 124–126.

¹⁵¹ Regestr wybierania poboru, LMAVB, F43–476, k. 1v.

¹⁵² Akta kapituły wileńskiej, t. 7, LMAVB, F43–215, k. 270–270v, § 714; *Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1913, s. 106.

¹⁵³ Akta kapituły wileńskiej, t. 8, LMAVB, F43–216, k. 7v–9, § 27; *Relationes status dioecesium...*, t. 1, s. 14; H.E. Wyczawski, *Pac Mikołaj*, [w:] PSB, t. 24, s. 738.

¹⁵⁴ *Codex mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2: 1609 VI 26–1926 V 13, wyd. P. Jatulis, Roma 1989, nr 1; *Relationes status dioecesium...*, t. 1, s. 230.

¹⁵⁵ *Archiwum nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim*, t. 1: *Metryka nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592–1745)*, wyd. H. Barycz, Wrocław 1971, s. 42, nr 491; s. 349.

¹⁵⁶ Tamże, t. 1, s. 50, nr 653; s. 349.

¹⁵⁷ Tamże, s. 14.

¹⁵⁸ T. Kasabuła, *Pac Mikołaj*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, s. 1077.

¹⁵⁹ *Codex Mednicensis...*, t. 2, nr 96B.

¹⁶⁰ H.E. Wyczawski, *Pac Mikołaj...*, s. 738.

Kontekst polityczny: sejmiki litewskie i konfederacja warszawska

Nawet najgorliwsi biskupi musieli liczyć się z rzeczywistością polityczną Wielkiego Księstwa Litewskiego przełomu XVI i XVII w. oraz z panującymi w nim nastrojami. Owszem, wielokrotnie już wspomniani Radziwiłłowie – protestanckiej linii birżańskiej oraz katolickiej nieświeskiej – cieszyli się ogromnymi wpływami, ale trzeba docenić inne – wyznaniowo zróżnicowane – rody magnackie, np. Chodkiewiczów, Kiszków, Paców, Sapiehów i Wołłowiczów. Ponadto nie należy zakładać bezpodmiotowości szerszych warstw stanu szlacheckiego – także rozróżnionego w wierze¹⁶¹. Historycy od dawna korzystają z instrukcji sejmikowych, aby sformułować sądy o nastrojach i poglądach szlacheckiego ogółu. Wymagają one dużo ostrożności. W zachowanych i odnalezionych instrukcjach sejmikowych z tego okresu znajdują się odniesienia do konfederacji. Trzeba jednak zaznaczyć, że z interesującego nas okresu większość instrukcji nie zachowała się, a wysoka proporcja zachowanych instrukcji znajduje się w warszawskim Archiwum Radziwiłłów. To świadczyć może o szczególnym zainteresowaniu przywódców rodu niektórymi sejmikami¹⁶². Nie można traktować, inaczej niż w niektórych kwestiach z końca wieku XVIII, sumy instrukcji jako tzw. sondaż opinii publicznej lub nawet swoiste referendum. Niemniej sposób, w jaki odnoszono się do konfederacji i zagadnień wyznaniowych, świadczy wymownie o pojęciach, potrzebach i priorytetach zarówno sejmikującej szlachty, jak i wpływających na nią przedstawicieli wielkich rodów. Dokumenty te pomagają badaczom zrozumieć dlaczego biskupowi Woynie nie udało się przekonać uczestników sejmików litewskich w 1602 r., do pominięcia kwestii konfederacji, a tym bardziej, że sejmiki nie powtórzyły biskupiej krytyki konfederacji. Aby potwierdzić ewentualny sprzeciw wobec aktu z 1573 r. wśród znacznej części szlachty Wielkiego Księstwa Litewskiego, trzeba by posunąć się do przypuszczenia, że ślady takiego sprzeciwu wciąż czekają w archiwach na odkrycie.

W zachowanych instrukcjach podkreślano potrzebę utrzymania konfederacji oraz zachowania pokoju. Oprócz – przywołanej we wstępie – instrukcji wileńskiej z 1594 r. chociażby w instrukcji lidzkiej z 31 grudnia 1596 r. znalazł się punkt,

„Aby konfederacja w swej mocy zostawała, pokój między wszytkiemmi rozróżnionymi w wierze poprzysiężony, utwierdzon był, a każdy ten, który tej konfederacyi sprzeciwia się i onę wzrusza, karan był”¹⁶³.

¹⁶¹ O przemożnej, choć nie zawsze jednostronnej, roli magnatów w życiu politycznym, m.in. na sejmikach nadal piszą niemal wszyscy badacze, np.: U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1685–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001, s. 33–38; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym*, s. 117–125; T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, s. 113–114, 204–205, 389–391, 550–551, 555–558; W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe...*, s. 546–547; A.B. Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 64–69, 100–102; J. Kiaupienė, *Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture. Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century*, Boston 2019, s. 158–191. Nieco inaczej spogląda na tę problematykę A. Vasiliasukas, *Noble Community and Local Politics in the Wilkomierz District During the Reign of Sigismund Vasa (1587–1632)*, [w:] *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*, ed. R. Butterwick, W. Pawlikowska, New York 2019, s. 132–147; tenże, *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility*, s. 71–102.

¹⁶² Por. T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...*, s. 9–10.

¹⁶³ Postulat brzmi w pełni: „Aby konfederacyja w swej mocy zostawała, pokój między wszytkiemmi rozróżnionymi w wierze poprzysiężony, utwierdzon był, a każdy ten, który tej konfederacyi sprzeciwia się i onę wzrusza, karan był; stan wszelki, aby w swojej władzy, w powołaniu, w prawach i w swobodach zostawał, a mianowicie świeże i żalosne zatrząśnienie religii Greckiej i ewan[gi]lielickiej, wielkie uciski, które w pośrodku nas wnoszone byli, aby się uspokoili; pozwy dziwne do kasowania przywi-

Nieraz wiązano odłożenie sprawy wdrożenia konfederacji z dotychczasową bezkarnością sprawców i uczestników tumultów wyznaniowych. Według instrukcji sejmiku wileńskiego z 1596 r.

„Konfederacyja, której urazy gravitate negotiorum przeszłych sejmów aż do tego czasu odkładali się, a ludzie różnego nabożeństwa ukrzywdzeni, aż do tego czasu sprawiedliwości nie mieli, i owszem, nie odnosząc żadnej sprawiedliwości, większe pericula i onera conscientis inferuntur”¹⁶⁴.

Według sejmiku wileńskiego 19 stycznia 1598 r.:

„Naprzód, co iest praecipuum, aby confederatia przysięgą zmocniona inter dissidentes in religione Christiana wcale zachowana y sprawiedliwość prędką na gwałtowniki pokoju iawne y fortelne postanowiona była, y co się wykroczyło, aby było naprawiono”¹⁶⁵.

Czasami w tym kontekście upominano się o prawa i bezpieczeństwo wyznawców „religii greckiej”, czyli prawosławnych, oponując przeciwko próbom zmuszania ich do przyjęcia unii brzeskiej 1596 r.. Jak to lapidarnie ujął sejmik wilkomierski w grudniu 1598 r.

leją wydane i banicye niesłuszne, aby zniesione byli. To tedy wprzód naprawić, do pokoju i zgody przywieść i te rozruchy uspokoić, ukrzywdzonym sprawiedliwość uczynić i każdy stan w jego wolnościach i prawach Król JM według przysięgi swej zachować i zostawić ma, a rozróżnionym w wierze i wszystkim łaskę swą Pańską jednaką okazować, i obronę a pokój nad nimi trzymać niech raczy i od ucisków rozmaitych ochrania; a na miejsce duchownych tych Greckiej religiej, którzy swej zwierzchności własnej Patryarchów odstąpili, aby drugich dać raczył, tych, kogo obiorą porządkiem swym, a ci, którzy do inszej zwierzchności przystąpili, dóbr dawno nadanych, aby zaraz ustąpili. Jako około tego wszystkiego szeroce dostatecznie w posród nas się mówiło, tego tedy wprzód pp. posłowie naszymy, do żadnych inszych namów nie przystępując, postrzec i do swego pewnego pokoju i naprawy przywieść mają, prosząc wszystkich stanów sejmowi należących, aby tego pomogli i aby wszystkie prawa, przywileja, konstytucyje, przysięgi królów Panów naszymy bez wszelakich wykładów i deklaracyi w mocy swej zostawali”. *Dyaryusze sejmowe r. 1597. W dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmku*, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907, s. 411–412.

¹⁶⁴ W pełni: „Konfederacyja, której urazy gravitate negotiorum przeszłych sejmów aż do tego czasu odkładali się, a ludzie różnego nabożeństwa ukrzywdzeni, aż do tego czasu sprawiedliwości nie mieli, i owszem, nie odnosząc żadnej sprawiedliwości, większe pericula i onera conscientis inferuntur, – bo nie tylko, że się zbory od przeciwnej strony burzą i sładzy słowa Bożego lżą, ale teraz manifeste z kancelaryj Króla JMci listy wydają, przymuszając ludzi religiej Greckiej pod posłuszeństwo zwierzchności Rzymskiej, łamiąc im przywileja ich, od przodków JKMci nadane i JKMci naszego Mciwego Pana potwierdzone i nowo na sejmie koronacyjnej utwierdzając dawne przywileja, z łaski JKMci nadane; – co iż prawa i wolności nas wszystkich uraża, zlecamy pp. naszymy, aby się statecznie przy prawiech i wolnościach naszymy zastawiali, postrzegając tego jako napilniej, aby przywileja od przodków JKMci i JKMci naszego Mciwego Pana jakiejżkolwiek religiej i kondycyjej ludziom nadane, niczem się nie naruszali i w żadną wątpliwość przywodzone nie były”. *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, s. 405–406. Z wotów senatorskich oddanych na tymże sejmiku w 1596 r. wynika, że za konfederacją opowiedzieli się kasztelan smoleński Wacław Agryppa, sekretarz królewski, pisarz skarbowy litewski Jan Czyż, pisarz grodzki wileński Szczęsny Bohumatka, Narkuski oraz książ Świrski. Zdanie senatorów na sejmiku wileńskim, AGAD, AR, dz. II, nr 356, s. 1–3.

¹⁶⁵ Fragment instrukcji z sejmiku powiatu oszmiańskiego 1598 r., AGAD, AR, dz. II, nr 371, s. 1.

„Tak też ludziom religie greckiej, aby pokój zachowany był i pod posłuszeństwo papieskie, aby nie byli przymuszani”¹⁶⁶.

Krzywdę religii greckiej łączono ze sprawą konfederacji, tak jak na sejmiku żmudzkiem w Rosieniach w 1598 r.:

„A iż ludzie religii greckiej donieszli wielgie doległości, że przymuszają onych pod posłuszeństwo metropolity i władyków, którzy się od nich odszczepili, w czym znacznie konfederacja ujmę swą cierpieć by musiała, a że to wszystkich obchodzić muszy, jakoby ten pożar i drugich nie doszedł, wziąć się o to panowie posłowie porozumiawszy się z sobą mają, postrzegając, jakoby każdy w religii nabożeństwa krześcijańskiego gwałtu nie czierzpał”¹⁶⁷.

Tego rodzaju zapisy świadczą o skoordynowanej akcji politycznej przywódców protestantyzmu i prawosławia¹⁶⁸.

Rzadziej w instrukcjach wspomniano o „wolnym sumieniu”, choć sejmik wileński z 20 stycznia 1598 r. wyraził przekonanie, że

„Konfederacyja, na której wszystkim wiele należy i która jest zatrzymanie[m] wolnego sumienia i całości wszem wobec strzec jako napilniej, aby była wcale bez żadnego naruszenia zawsze chowana, a przeciwko każdemu takowemu, któryby ją targać abo niejako naruszać chciał według tejże konfederacyi powstać, nikomu tego nie dopus[z]c[za]ć i o to się ws[z]itkimi siłami nas[z]emi zastanowić i bronić mamy. A proces do napręds[z]ej sprawiedliwości na tych, które by w niej jakie niepokoje czynić chcieli, namówić i zastanowić”¹⁶⁹.

Pojawił się także wątek „rozruchów” zagranicznych, które sejmik oszmiański z 30 grudnia 1598 r. połączył z przypomnieniem monarsze, iż zaprzysiągł konfederację¹⁷⁰.

Z kolei w latach 1611–1613 wraz z zachowaniem konfederacji domagano, aby

„Kompozycyja między stanem duchownym i świeckim, aby namówiona była, także konfederacyja między roz[róż]nionemi w wierze, aby in suo esse zostawała”¹⁷¹.

¹⁶⁶ Namowy sejmiku powiatu wilkomirskiego 1598 r., AGAD, AR, dz. II, nr 402, s. 2. Szerzej w instrukcji lidzkiej z 31 grudnia 1596 r. Zob. przyp. 162 oraz *Dyaryusze sejmowe r. 1597...*, s. 411–412. Por. instrukcję oszmiańską z 15 sierpnia 1611 r.: „Ludzie religii greckiej, aby przy prawie, wolnościach, i bezpiecznym odprawowaniu nabożeństwa swego według starodawne[go] zwyczaju pod posłuszeństwem patriarchy ich, bez żadnego przymuszenia do unii z Kościołem katolickim zachowani byli, jakoby nikogo napotym bezprawnie więzieniem nie trapieno, radzić i zabiegać pilno”, Instrukcja sejmiku powiatu oszmiańskiego, 15 VIII 1611, AGAD, AR, dz. II, nr 560, s. 3.

¹⁶⁷ Instrukcja sejmiku żmudzkiego, dana posłom na sejm walny 1598 r., AGAD, AR, dz. II, nr 243, s. 3–4.

¹⁶⁸ Zob. T. Kempa, *Wobec kontrreformacji...* s. 57–172.

¹⁶⁹ Instrukcja województwa nowogródzkiego, 1598 r., AGAD, AR, dz. II, nr 370, s. 2–3.

¹⁷⁰ „Strony konfederacyi, za której, czego Boże uchowaj, wzruszeniem, iż baczemy, że w ojczyźnie naszej jako i w innych postronnych państwach do wielkiego rozzerwania i rozruchów przyjąć by musiało, którą iż nam jako przodkowie JKMci, tak i JKMć juramentem swym przyjmując praw i wolności naszych, stwierdzić raczył, upomniawszy się juramentu JKMci, prosić, aby w swej klubie cała została; zaczyn aby i gniew Boży jako przeciw JKMci, tak i przeciw nas poddanych JKMci, nie był poruszony”. *Dyaryusze sejmowe r. 1597*, s. 408–409.

¹⁷¹ Instrukcja sejmiku powiatu oszmiańskiego, 15 VIII 1611..., s. 3. Por. instrukcję wileńską z 8 stycz-

Chodziło o uregulowanie licznych spraw spornych między szlachtą a duchowieństwem katolickim, w tym dziesięcin, podatków, dóbr „martwej ręki” i nade wszystko jurysdykcji sądów świeckich i kościelnych¹⁷². *Last but not least* trzeba zwrócić uwagę na wspomniane powyżej, kuriozalne w swej formie, zastrzeżenie uczynione przez biskupa Waleriana Protasewicza, który przy pieczęci przyłożonej pod instrukcją daną posłom województwa wileńskiego z 11 października 1573 r. (być może później) na sejm koronacyjny Henryka Walezego dodał katolicką klauzulę¹⁷³.

Konkluzje

Konkludując, krótki przegląd dziewięciu biskupów-senatorów litewskich w czterdziestolecium po uchwaleniu konfederacji warszawskiej nie daje jasnej odpowiedzi na pytanie, czy episkopat litewski składał się z „polityków” czy z zelantów, a tym bardziej, czy byli oni „tolerancyjni” wobec różnowierców. Zresztą jeden z nich – Mikołaj Pac biskup nominat kijowski – przeszedł na protestantyzm, a o sympatie wobec tego wyznania posądzano także dwóch z pozostałych – Wiktoryna Wierzbickiego i Jerzego Pietkiewicza. Zatem tytułowe pytanie mogłoby nawet brzmieć, przywołując słownictwo z epoki, „politycy, zelanci czy heretycy?”. Można zaobserwować pewną tendencję ku gorliwości wyznaniowej, w trajektorii od ostrożnej, dość „politycznej” postawy starego biskupa Waleriana Protasewicza, ku późniejszym, krakowskim etapom karier Jerzego Radziwiłła i Bernarda Maciejowskiego. Podobną ewolucję sugeruje długi pontyfikat Melchiora Giedroycia. Natomiast poziom zaangażowania jego następcy w Worniach – drugiego Mikołajaca Pacy – był niewielki. Najbardziej zastanawia postawa Benedykta Woyny, który przewodził protestom duchowieństwa litewskiego w 1588 r. przeciwko wpisaniu konfederacji warszawskiej do III Statutu, agitował jako biskup przeciwko jego stosowaniu, aby utrudnić różnowiercom obronę przed tumułami, którym pobrażał jako administrator diecezji wileńskiej w latach 90. XVI w. Być może był on po trosze zelantem w zależności od bieżących potrzeb?

BIBLIOGRAFIA-REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

Archiwum Warszawskie Radziwiłłów:

dz. II, nr: 93, 243, 356, 370, 371, 402, 560, 584.

nia 1613 r.: „Compozycyja inter status Ich M[ości] p[anów] duchownych, także proces konfederacyjej inter dissidentes de relione, często sejmy trudni. Poruczamy to Ich M[ościom] p[anom] posłom naszym, aby na to czas, miejsce, persony na tym sejmie mianowane były, żeby uważni, jakim by to sposobem być miało, na inszy sejm, nie trudniąc te[go] terażniejsze[go], zgodę swoją przynieśli. Wszakże za przy[] achaniem KJMci szczęśliwym z Moskwy p[anowie] posłowie naszy mają się upomnieć sprawiedliwości o spalenie zboru ewanielickiego w mieście wileńskim, która gdyby nie doszła, tedy te[ż] sprawiedliwości na sejmie gorąco ponowić i aby skuteczną odnieśli, poprzeć mają”. Instrukcja powiatu wileńskiego dana posłom na sejm, AGAD, AR, dz. II, nr 584, s. 2.

¹⁷² U. Augustyniak, *Dzieje konfliktu...*, s. 22-98; też, *Konfrontacja racji świeckich i duchownych – zarys problematyki*, [w:] *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. Urszula Augustyniak, Warszawa 2013, s. 99-121.

¹⁷³ Zob. przyp. 69 i 96.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka:

F6–90; F43–211; F43–212; F43–213; F43–215; F43–215; F43–215; F43–216; F43–476; F43–26 879; F139–809.

Printed sources:

Acta Nuntiaturae Polonae, t. 13: *Hannibale de Capua (1586–1591)*, vol. 1: (6 IX 1586 – 30 IV 1587), wyd. D. Gregorowicz, Kraków 2023.

Akt konfederacji generalnej warszawskiej z 1573 roku na liście UNESCO „Pamięć Świata”, Warszawa 2004.

Akta poselskie i korespondencje Franciszka Krasieńskiego (1558–1576), wyd. W. Krasieński, Kraków 1872.

Akta Unji Polski z Litwą, 1385–1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1: *Okresy bezkrólewia*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 2: *Okresy panowania królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009.

Akty izdawayemyye Vilenskoyu arkhieograficheskoyu komissiyeyu, t. 8: *Akty vilenskogo grodskogo suda, Vil’na 1875*.

Analecta Romana quae historiam Poloniae saec. XVI illustrant ex archivis et bibliothecis excerpta, ed. J. Korzeniowski, Kraków 1894.

Archiwum Domu Radziwiłłów, Listy M.K. Radziwiłła Sierotki – Jana Zamoyskiego – Lwa Sapiehy, wyd. A. Sokołowski, Kraków 1885.

Archiwum nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim, t. 1: *Metryka nacji polskiej w Uniwersytecie Padewskim (1592–1745)*, wyd. H. Barycz, Wrocław 1971.

Codex Mednicensis seu Samogitiae Dioecesis, t. 1: (1416 II 13 – 1609 IV 2), t. 2: 1609 VI 26–1926 V 13, wyd. P. Jatulis, Romae 1984–1989.

Dokumenty soborów powszechnych, t. 4: (1511–1870) *Lateran V, Trydent, Watykan I*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004.

Dyaryusze sejmowe r. 1597. W dodatkach akta sejmikowe i inne odnoszące się do tego sejmu, wyd. E. Barwiński, Kraków 1907.

Graziani A., *La vie du cardinal Jean François Commendon, où l’on voit ses voyages, ambassades, legations et negotiations, dans les plus considerables cours des empereurs, rois, princes et republicques de l’Europe*, par M. Fléchier, évêque de Nisme, de l’Academie Française, Paris 1695.

Konfederacja warszawska 1573 roku, wielka karta polskiej tolerancji, wyd. M. Korolko, J. Tazbir, Warszawa 1980.

Kościół zamkowy, czyli katedra wileńska: w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju, t. 3: *Streszczenie aktów kapituły wileńskiej*, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1913. *Kronika Pawła Piaseckiego biskupa przemyskiego. Polski przekład wedle dawnego rękopismu, poprzedzony studjum krytycznym nad życiem i pismami autora*, wyd. J. Bartoszewicz, Kraków 1870.

Latini L., *Epistolae, coniecturae et observationes sacra, profanaque eruditione ornatae*, t. 1, Romae 1659.

Monumenta Poloniae Vaticana, t. 7, cz. 3, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1939–1948.

Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, ed. P. Rabikauskas, t. 1–2, Roma 1971–1978.

Reszka S., *Konfederacyej w Warszawie roku 1573*, [w:] *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 565–578.

Sienkiewicz K., *Skarbiec historii polskiej*, t. 2, Paryż 1842.

- [Skarga, P.], *Discurs na konfoederacją*, Kraków 1607.
- [Skarga, P.], *Proces konfoederacyi*, Kraków 1595.
- [Skarga, P.], *Proces na konfoederacją, z poprawą i odprawą przeciwnika który się ozwał ganiąc wywo-
dy przeciw tej Konf., ktoremi się ona słusznie umarza*, Kraków 1596.
- Starovolscius S., *Monumenta Sarmatarum, Viam universae carnis ingressorum*, Cracoviae 1655.
- Statut Vialikaha Kniastva Litoŭskaha 1588*, per. A.S. Shahun, Minsk 2005.
- Trzeciecki A., *Dziela wszystkie*, t. 1: *Carmina. Wiersze łacińskie*, oprac. J. Krókowski, Wrocław 1958.
- Volumina legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Z dworu Stanisława Hozjusza. Listy Stanisława Reszki do Marcina Kromera 1568–1582*, oprac. J.A. Kalinowska, Olsztyn 1992.

Studies:

- Antoniewicz M., *Pochodzenie episkopatu litewskiego XV–XVI wieku w świetle katalogów biskupów wileńskich*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 2001, t. 39, s. 47–68.
- Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1685–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.
- Augustyniak U., *Dzieje konfliktu między szlachtą a duchowieństwem*, [w:] *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. U. Augustyniak, Warszawa 2013, s. 22–98.
- Augustyniak U., *Konfrontacja racji świeckich i duchownych – zarys problematyki*, [w:] *Państwo świeckie czy księżę? Spór o rolę duchowieństwa katolickiego w Rzeczypospolitej w czasach Zygmunta III Wazy. Wybór tekstów*, oprac. Urszula Augustyniak, Warszawa 2013, s. 99–121.
- Augustyniak U., *Wielokulturowość Wielkiego Księstwa Litewskiego i idea tolerancji a praktyka stosunków międzywyznaniowych w XVI–XVIII w.*, [w:] *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, sud. A. Bumblauskas, G. Potašenko, Vilnius 2009, s. 87–104.
- Bagińska E., *Instrukcje dotyczące organizacji życia religijnego w dobrach kanclerza litewskiego Ostafiego Wołłowicza w drugiej połowie XVI wieku*, „*Biuletyn Historii Pogranicza*”, 2012, t. 12, s. 5–14.
- Bardach J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.
- Bardach J., *Statuty litewskie a prawo rzymskie*, Warszawa 1999.
- Bardach J., *Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 1974, t. 81, z. 4, s. 748–782.
- Benedict P., *Un roi, un loi, deux fois: Parameters for the History of Catholic-Reformed Co-existence in France, 1555–1685*, [w:] *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, ed. O.P. Grell, B. Scribner, Cambridge 1996, s. 65–93.
- Błaszczyk G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993.
- Buchwald-Pelcowa P., *Cenzura w dawnej Polsce. Między prasą drukarską a stosem*, Warszawa 1997.
- Budka W., *Kto podpisał konfederację warszawską 1573 r.?*, „*Reformacja w Polsce*”, 1921, r. 1, nr 4, s. 314–319.
- Butterwick R., *Discourses of Tolerance and Intolerance at the Four Years' Sejm (1788–1792)*, [w:] *The Polish-Lithuanian Commonwealth. History, Memory, Legacy*, ed. A. Chwalba, K. Zamorski, New York 2021, s. 256–272.
- Croxtton D., *Westphalia: The Last Christian Peace*, Basingstoke 2013.
- Daugirdas K., *Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen*, Mainz 2008.
- Długosz T., *Biskupi polscy XVII i XVIII w., obsada, dyspensy, taksy*, „*Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*”, 1958, t. 5, z. 2, s. 73–98.

- Dubas-Urwanowicz E., *Senatorowie duchowni wobec koncepcji politycznych Stefana Batorego*, [w:] *Antonio Possevino SJ (1533–1611). Życie i dzieło*, red. D. Quirini-Popławska, Kraków 2012, s. 111–137.
- Dzięgielewski J., *Biskupi rzymskokatolicki końca XVI-pierwszej połowy XVII w. i ich udział w kształtowaniu stosunków wyznaniowych w Rzeczypospolitej*, [w:] *Między monarchią a demokracją. Studia z dziejów Polski XV–XVIII wieku*, red. A. Sucheni-Grabowska, M. Żaryn, Warszawa 1994, s. 191–210.
- Eire C.M.N., *Reformations. The Early Modern World, 1450–1650*, New Haven–London 2016.
- Estreicher K., *Bibliografia polska*, t. 24, Kraków 1912.
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584)*, Kraków 2008.
- Fokciński H., *Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie obrzędu łacińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*”, 2005, t. 2, s. 9–27.
- Frick D., *Kith, Kin, and Neighbors: Communities and Confessions in Seventeenth-Century Wilno*, Ithaca–London 2013.
- Frost R., *Oksfordzka historia unii polsko-litewskiej*, t. 1: *Powstanie i rozwój 1385–1569*, przekł. T. Fiedorek, Warszawa 2015.
- Godek S., *III Statut litewski w dobie porozbiorowej – stan badań nad dziedzictwem prawa litewskiego*, [w:] *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 2, red. W. Walczak, Karol Łopatecki, Białystok 2010, s. 473–499.
- Godek S., *III Statut litewski w dobie porozbiorowej*, Warszawa 2012.
- Gostyński T., *Franciszek Krasiński. Polityk złotego wieku*, Warszawa 1938.
- Grell O. P., *Introduction*, [w:] *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, ed. O.P. Grell, B. Scribner, Cambridge 1996, s. 1–12.
- Gruszecki S., *U społecznych podstaw konfederacji warszawskiej*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1974, t. 19, s. 51–63.
- Grzybowski S., *Edykty tolerancyjne w Europie zachodniej*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1974, t. 19, s. 31–50.
- Grzybowski S., *Henryk Walezy*, Wrocław 1985.
- Guzowski P., *Bernard Maciejowski i Mikołaj Zembrzydowski – biografie (prawie) równoległe*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz przy współ. E. Dubas – Urwanowicz, P. Guzowskiego, Białystok 2003, s. 71–93.
- Halecki O., *Przyłączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków–Warszawa 1915.
- Horn M., *Medycy nadworni władców polsko-litewskich 1506–1572 (ze szczególnym uwzględnieniem lekarzy i chirurgów żydowskich)*, „*Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*”, 1989, t. 149, s. 3–23.
- Ivinskis Z., *Rinktiniai raštai*, t. 4: *Krikščionybė Lietuvoje*, Roma 1987.
- Jarczykowa M., *„Heretycki biskup” – Eustachy Wołłowicz w kręgu Radziwiłłów birzańskich*, „*Wschodni Rocznik Humanistyczny*”, 2007, nr 4, s. 53–65.
- Jougan A., *Słownik kościelny łacińsko-polski*, Poznań 1957.
- Jovaiša L., *Castus, doctus, diligens, devotus: Tridentinio sielovadininko formavimas(is) Žemaičiu vyskupijoje*, [w:] *Tridento visuotinio bažnyčios susirinkimo (1545–1563) įtaka Lietuvos kulturai*, sud. A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, s. 206–220.
- Jovaiša L., *Šiaurės Indija Žemaičių žemėje. Katalikiškoji Reforma Žemaičių vyskupijoje*, Vilnius 2013.
- Kalinowska A.J., *Reszka (Rescius, Reski)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 31, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988–1989, s. 129–133.
- Kaniewska I., *Secygniowski Dionizy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 36, Warszawa–Kraków

1995–1996, s. 121–122.

Kaplan B., *Divided by Faith: Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe*, Cambridge Mass. 2007.

Karbownik H., *Ciężary stanu duchownego w Polsce na rzecz państwa od roku 1381 do połowy XVII wieku*, Lublin 1980.

Kasabuła T., *Pac Mikołaj*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, szp. 1077.

Kempa T., *Elita litewska wobec nominacji Jerzego Radziwiłła na biskupstwo krakowskie i Bernarda Maciejowskiego na biskupstwo wileńskie*, „*Studia Waweliana*”, 2022, t. 20/21, s. 85–104.

Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.

Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616)*, Warszawa 2000.

Kempa T., *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń 2007.

Kiaupienė J., *Between Rome and Byzantium. The Golden Age of the Grand Duchy of Lithuania's Political Culture. Second Half of the Fifteenth Century to First Half of the Seventeenth Century*, Boston 2019.

Knoll P.W., *Religious Toleration in Sixteenth-Century Poland: Political Realities and Social Constraints*, [w:] *Diversity and Dissent. Negotiating Religious Difference in Central Europe, 1500–1800*, ed. H. Louthan, G.B. Cohen, F.A.J. Szabo, Oxford 2011, s. 30–52.

Korolko M., *Klejnot swobodnego sumienia. Polemika wokół konfederacji warszawskiej w latach 1573–1658*, Warszawa 1974.

Korolko M., *Spory i polemiki wokół konfederacji warszawskiej w latach 1576–1690*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1974, t. 19, s. 79–102.

Koryl J., *Intolerable Tolerance. Conceptual Framework of the Early-Modern Inter-Confessional Relations*, [w:] *War and Peace in the Religious Conflicts of the Long Sixteenth Century*, ed. G. Braghi, D. Dainese, Göttingen 2023, s. 93–115.

Kosman M., „*Primas Wielkiego Xięstwa Litewskiego*”. Z badań nad miejscem diecezji wileńskiej w metropolii gnieźnieńskiej, [w:] *1000 lat Archidiecezji Gnieźnieńskiej*, red. J. Strzelczyk, J. Górny, Gniezno 2000, s. 283–292.

Kosman M., *Protestanci i kontrreformacja. Z dziejów tolerancji w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1978.

Kosman M., *Tolerancja wyznaniowa na Litwie do XVIII wieku*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1973, t. 18, s. 95–122.

Koźmiński S., *Słownik lekarzów polskich*, Warszawa 1884.

Kriegseisen W., *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem*, Warszawa 2010.

Krókowski J., *Andrzej Trzeciński, poeta-humanista i działacz reformacyjny*, Warszawa 1954.

Król-Próba J., *Akt Konfederacji Generalnej Warszawskiej – odkrycia sfragistyczne dzięki interwencji konserwatorskiej*, [w:] *Rola kościoła w dziejach Polski. Kościoły w Rzeczypospolitej*, red. J. Krochmal, Warszawa 2017, s. 709–721.

Lappo I.I., *Litovskiy statut v moskovskom perevode – redaktsii XVII v.*, „*Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Novaya seriya*”, 1914, t. 49, nr 2, s. 209–235.

Lappo I.I., *Litovskij Statut 1588 goda*, t. 1, ch. 1–2, Kaunas 1934–1936.

Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a., par. V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009.

Litwin H., *Zjednoczenie narodów cnych: polskiego, litewskiego, ruskiego. Wołyń i Kijowszczyzna w unii lubelskiej*, Warszawa 2019.

Lulewicz H., *Gniewów o unię ciągnął dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002.

- Lulewicz H., *Pietkiewicz Jerzy*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 26, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981, s. 154–155.
- Lulewicz H., *Protasewicz (Protasewicz-Szuskowski) Walerian*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984–1985, s. 517–521.
- Łukaszewicz J., *Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie*, t. 1, Poznań 1842.
- MacCulloch D., *Reformation. Europe's House Divided 1490–1700*, London 2003.
- Mandziuk J., *Śląskie duchowieństwo diecezjalne a książka protestancka w XVI i XVII wieku*, „Roczniki Biblioteczne”, 1992, t. 36, s. 139–162.
- Müller M.G., *Toleration in Eastern Europe: The Dissident Question in Eighteenth-Century Poland-Lithuania*, [w:] *Toleration in Enlightenment Europe*, ed. O.P. Grell, R. Porter, Cambridge 2000, s. 212–229.
- Nowakowska N., *King Sigismund of Poland and Martin Luther: The Reformation before Confessionalization*, Oxford 2018.
- Obląg J., *Kardynał Bernard Maciejowski jako biskup krakowski*, Olsztyn 2008.
- Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.
- Ogonowski Z., *Filozoficzne aspekty walki ideologicznej o tolerancję w XVII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1974, t. 19, s. 103–116.
- Opaliński E., *Sejmiki szlacheckie wobec tolerancji religijnej*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1989, t. 34, s. 21–40.
- Ó hAnnrracháin T., *Catholic Europe, 1592–1648. Centre and Peripheries*, Oxford 2015.
- Pawiński A., *Synod piotrkowski w roku 1577*, [w:] *Źródła dziejowe*, t. 4: *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r.: Listy, uniwersały, instrukcje*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1877.
- Pawlikowska W., *Marriage or Mitre? The Careers of Bishops from the Pac Family in the Grand Duchy of Lithuania during the Reformation and Counter-Reformation*, „Slavonic and East European Review”, 2021, vol. 99, s. 699–727.
- Pawlikowska W., *Wojciech Grabowski z Sierpca – zapoznana postać szesnastowiecznego Krakowa i Wilna*, „Lituano-Slavica-Posnaniensia. Studia Historica”, 2005, t. 11, s. 165–240.
- Pawlikowska-Butterwick W., *‘Lithuanians’, ‘Foreigners’ and Ecclesiastical Office: Law and Practice in the Sixteenth-Century Grand Duchy of Lithuania*, [w:] „Journal of Ecclesiastical History”, 2017, vol. 68, iss. 2, s. 285–305.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Kariery episkopatu Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie od 1544 do 1632 roku w kontekście dochodów z biskupstw (na tle episkopatu koronnego)*, „Nasza Przeszłość”, 2021, t. 136, s. 85–126.
- Pawlikowska-Butterwick W., *Kariery polityczne i kościelne biskupów Wojciecha i Jerzego Radziwiłłów – koryfeuszcy początku i końca XVI wieku – zarys problemu*, „Nasza Przeszłość”, 2017, t. 127, s. 4–20.
- Piechnik L., *Początki Akademii Wileńskiej, 1570–1599*, Rzym 1984.
- Pociūtė D., *Converting Physicians: The Apostasy of Socinian Gaspar Wilkowski and the Confessional Boundaries of Medicalization in 16th Century Poland-Lithuania*, [w:] *Beyond Devotion Religious and Literary Communities in the 16th and 17th Century Polish-Lithuanian Commonwealth Texts and Contexts*, ed. Ł. Cybulski, K. Rutkowska, Göttingen 2022, s. 213–244.
- Prokop K.R., *Pac Mikołaj*, [w:] Prokop K.R., *Rzymskokatolicy biskupi ordynariusze diecezji na ziemiach ruskich dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów (do czasów I wojny światowej)*, Warszawa–Drohiczyń 2014, s. 291–292.
- Prokop K.R., *Pseudo-episcopus kiiovensis: w kwestii daty rezygnacji z biskupstwa i śmierci nominata kijowskiego Mikołaja Paca*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica”, 2005, t. 11, 2005, s. 241–254.

- Prokop K.R., *Sylwetki biskupów łuckich*, Biały Dunajec–Ostróg 2001.
- Ptaszycki S., *Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, red. S. Ehrenkreutz, Wilno 1935, s. 185–213.
- Ptaszycki S., *Konfederacja Warszawska roku 1573 w trzecim Statucie Litewskim*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego Statutu Litewskiego*, Wilno 1934, s. 185–213.
- Rabikauskas P., *The Foundation of the University of Vilnius (1579). Royal and Papal Grants*, Roma 1979.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Roşu F., *Elective Monarchy in Transylvania and Poland-Lithuania, 1569–1587*, Oxford 2017.
- Rychcicki M.J.A. [pseud. M. Dzieduszycki], *Piotr Skarga i jego wiek*, t. 1, Kraków 1850.
- Salmonowicz S., *Geneza i treść uchwał konfederacji warszawskiej*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1974, t. 19, s. 7–30.
- Salmonowicz S., *Konfederacja warszawska 1573*, Warszawa 1985.
- Siemieński J., *Drugi akt konfederacji warszawskiej 1573 r.: przyczynek archiwalny do historii ustroju Polski*, Kraków 1930.
- Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, t. 5, red. M. Kucala, Kraków 2012.
- Słownik staropolski*, t. 9, Wrocław 1982–1987.
- Sobieski W., *Nienawiść wyznaniowa tłumów za rządów Zygmunta III*, Warszawa 1902 [reprint 2012].
- Syrokomla W., *Dzieje literatury w Polsce od pierwiastkowych czasów do XVII wieku*, t. 2, Warszawa 1975.
- Szczucki L., *Heterodoksje XVI wieku wobec problemu tolerancji religijnej*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1974, t. 19, s. 65–78.
- Szorc A., *Biskup wileński Walerian Protaszewicz Szuszkowski we współpracy z biskupami warmińskimi Stanisławem Hozjuszem i Marcinem Kromerem w dziele potrydenckiej odnowy Kościoła*, [w:] *Tridento visuotinio Bažnyčios susirinkimo (1545–1563) įtaka Lietuvos kultūrai*, sud. A. Aleksandravičiūtė, Vilnius 2009, s. 46–65.
- Szymczak D., *Historia jako narzędzie polemiki w piśmiennictwie Piotra Skargi*, Łódź 2021.
- Tazbir J., *Dzieje polskiej tolerancji*, Warszawa 1973
- Tazbir J., *Katolicycy obrońcy tolerancji*, [w:] *tenże, Arianie i katolicy*, Warszawa 1971, s. 151–171.
- Tazbir J., *Państwo bez stosów. Szkice z dziejów polskiej tolerancji XVI–XVII w.*, Warszawa 1967.
- Tazbir J., *Polskie i obce opinie o konfederacji warszawskiej*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1974, t. 19, s. 151–160.
- Tazbir J., *Tolerancja w Rzeczypospolitej XVI–XVII stulecia*, „*Biblioteka Teologii Fundamentalnej*”, 2008, t. 3, s. 119–132.
- Trawicka Z., *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696*, Kielce 1985.
- Turchetti M., *Alternatywa zgody i tolerancji podczas francuskich wojen religijnych (1562–1598)*, „*Odrodzenie i Reformacja w Polsce*”, 1989, t. 34, s. 5–19.
- Vasiliauskas A., *Noble Community and Local Politics in the Wilkomierz District During the Reign of Sigismund Vasa (1587–1632)*, [w:] *Social and Cultural Relations in the Grand Duchy of Lithuania. Microhistories*, ed. R. Butterwick, W. Pawlikowska, New York 2019, s. 132–147.
- Vasiliauskas A., *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility, ca. 1580–1630*, [w:] *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth: Poland-Lithuania in Context, 1550–1772*, ed. K. Friedrich, B. M. Pendzich, Leiden–Boston 2009, s. 71–102.
- Warszewicki K., *Opuscula inedita*, Warszawa 1883.

- Wasilewski T., *Testament Ostafiego Wołłowicza*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1962, t. 7, s. 165–173.
- Wasilewski T., *Tolerancja religijna w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII w.*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1974, t. 19, s. 117–128.
- Whaley J., *A Tolerant Society? Religious Toleration in the Holy Roman Empire, 1648–1806*, [w:] *Toleration in Enlightenment Europe*, ed. O.P. Grell, R. Porter, Cambridge 2000, s. 175–195.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów*, t. 3: *Sławne Państwo Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów. Czasy Zygmunta III i Władysława IV*, Warszawa 2002.
- Wisner H., *Sejmiki litewskie i kwestia wyznaniowa 1611–1648*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1978, t. 23, s. 123–150.
- Wisner H., *Trzeci Statut i praktyka życia politycznego Wielkiego Księstwa Litewskiego w czasach Zygmunta III i Władysława IV*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1992, t. 44, z. 1–2, s. 55–63.
- Wisner H., *Walka o realizację konfederacji warszawskiej za panowania Zygmunta III Wazy*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 1974, t. 19, s. 129–149.
- Wojtkowiak Z., *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań 1990.
- Wołonczewski M., *Biskupstwo Żmujdzkie*, oprac. M. Hryszkiewicz i S. Smolka, Kraków 1898.
- Wyczawski H.E., *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 736–737.
- Wyczawski H.E., *Pac Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 738.
- XV–XVI a. Lietuvos lotynišku knygu sąrašas. Index librorum Latinorum Lituaniae saeuli quinti decim et sexti decimi*, sud. D. Narbutienė, S. Narbutas, Vilnius 2002.
- Zakrzewski A.B., *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustrój – społeczeństwo*, Warszawa 2013.

